

TURKSOSBİLDER

Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi

BALKANLAR'DA SON OSMANLI PADİŞAHI: SULTAN V. MEHMED REŞAD'IN 1911 YILINDAKİ RUMELİ SEYAHATI

Kemalettin KUZUCU*

ÖZ

Sultan V. Mehmed Reşad 1909 yılında tahta çıktı. Onu seleflerinden ayıran en önemli fark, halkla kurmuş olduğu ilişkidir. Halkına verdiği değeri memleket gezileriyle göstermiştir. Padişah Bursa, İzmit ve Edirne vilayetlerine düzenlediği kısa ziyaretlerden sonra, 1911 yılında Rumeli seyahatine çıkmıştır. Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerini kapsayan bu seyahat üç hafta sürdü. Padişah gittiği yerlerde coşkuyla karşılandı. Padişah buralarda yaşayan Sırp, Bulgar, Rum, Arnavut vs. topluluklarla yüz yüze temasta bulundu. Fakirlere, mabetlere, eğitim kurumlarına ve sivil toplum kuruluşlarına bolca bağış yaptı. Seyahatin özellikle Priştine bölümü görkemli ve heyecanlı geçti. Burada, bölgeyi fetheden I. Murad'ın türbesinin etrafında on binlerce kişinin katılımıyla Cuma namazı kılınıp dua edildi. Bu seyahatle, bir yandan Balkan ulusları arasındaki çatışmaların önlenip barış sağlanması, diğer yandan bu ulusları bağımsızlık için tahrik eden emperyalist devletlere siyasi mesaj verilmesi hesap edilmişti. Seyahat kısmen amacına ulaştı. Barış sağlandı. Ancak bu çok kısa sürdü. Bir yıl sonra başlayan Balkan Savaşları neticesinde Edirne dışındaki bütün şehirler imparatorluktan ayrıldı.

Anahtar kelimeler: Sultan Mehmed Reşad, İttihad ve Terakki, Arnavutlar, Rumeli seyahati, iç barış.

ABSTRACT

THE LAST OTTOMAN SULTAN IN THE BALKANS: TRIP OF SULTAN MEHMED V TO RUMELIA

The Ottoman sultan Mehmed V came to the throne in 1909. The most important difference that distinguishes him from his successors is the relationship he established with his subjects. He showed that he valued his subjects through touring the Ottoman lands. First, he visited the provinces of Bursa, Izmid and Adrianople. Later, in 1911, he took a Rumelian trip which is the subject of this article. This trip lasted three weeks and included the Thessaloniki, Monastery and Kosovo provinces. The Sultan was greeted enthusiastically at the places he travelled to. Talks were held with the Bulgarian, Greek, Albanian and Serbian communities that lived in the region. The sultan made significant donations to the poor, shrines, schools and non-profit organisations. In particular, the Pristina part of the trip was spectacular and noteworthy. Friday prayer was performed with the participation of tens of thousands gathered around the

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

tomb of Murad I, the conqueror of the Kosovo. This trip on the one hand prevented skirmishes between the Balkan communities and thereby secured peace and on the other hand sent a clear political message to imperialist states who tried to incite a notion of independence amongst the Balkan nations. Therefore, the sultanic trip partly fulfilled its aim and peace was secured. However, this was short lived. A year later as a result of the Balkan Wars all cities with the exception of Adrianople had separated from the empire.

Keywords: Sultan Mehmed V, Union and Progress, Albanians, Rumelian Trip, domestic peace.

Giriş

Son dönem padişahlarının icraatlarında geleneksel Osmanlı siyasetinden belirgin biçimde ayrıışan halkçı politikalar önemli yer tutar. Modernleşme asrı olarak bilinen bu süreçte başlatılan eğitim ve imar seferberliği devletin gücünü Anadolu ve Rumeli'nin en uzak birimlere kadar götüren somut yatırımlar olarak karşımızda durmaktadır. Dönemin sıra dışı uygulamalarından birisi de padişahların halk ile yüz yüze geldiği memleket gezileridir. Bilindiği üzere 19. yüzyıldan önceki Osmanlı padişahları askerî seferler, avcılık gibi özel zevkler ya da tahtın tehlike altına girdiği anarşi ortamları dışında İstanbul'dan pek fazla ayrılmamışlar, vilayetleri dahi gezmemişlerdir. II. Mahmud'la (1808-1839) birlikte bu gelenek terk edilmiş, 1826'da yenileşme hareketlerinin önündeki en büyük engeli kaldırdıktan sonra padişah beş farklı programla Tekirdağ, Çanakkale, Edirne, Gemlik, Şile, Hereke ve İzmit gibi merkezlere geziler düzenlemiştir.¹ Bu geziler sırasında babasının maiyetinde bulunan Şehzade Abdülmecid (1839-1861) de tahta çıktığında reformcu yüzünü yaptırdığı yollar ve saraylarla gösterirken, İzmit, Hereke, Mudanya, Bursa, Çanakkale, Gelibolu ve Adalar'ı kapsayan dört farklı gezi ile halkla buluşmuştur.² Bunun halefi Sultan Abdülaziz (1861-1876) önce 1859 yılında yaklaşık iki hafta süren Selanik yolculuğuna çıkmış,³ 1863'te Osmanlı'nın denizaşırı vilayeti Mısır'a gitmiş, 1867 yazında da Londra, Paris, Viyana ve Brüksel'i kapsayan ve bir buçuk ay süren Avrupa seyahatini gerçekleştirmiştir. Bu, bir Osmanlı padişahı tarafından yurtdışına düzenlenen ilk seyahatti ve aynı zamanda sonuncusu olmuştur. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) cülusunun ilk yılında birkaç saat dinlenmek amacıyla İzmit ve Hereke'ye yaptığı iki gezi istisna edilirse,⁴ 33 yıllık saltanatı süresince değil payitahtın dışına çıkmak, Saray'ın haricine bile nadiren çıkmıştır. Yurtdışını sadece amcası Abdülaziz'in Avrupa gezisi sırasında görebilmiş olan II. Abdülhamid'in ardından 1909 yılında tahta oturan Sultan V. Mehmed Reşad, ilerlemiş yaşına

¹ Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 1991, s. 362.

² Sultan Abdülmecid'in gezileri hakkında bkz. Şerif Korkmaz, "Sultan Abdülmecid'in İlk Memleket Gezisi (26 Mayıs-12 Haziran 1844)", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 25, Ankara 2011, s. 361-369; Mehmet Mercan, "Sultan Abdülmecid'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIV, Sayı 1, İzmit 2009, s. 81-100; Yunus Özger, "Sultan Abdülmecid'in İzmit ve Hereke Seyahatleri", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2017, II, 869-883.

³ Diren Çakılcı, "Unutulmuş Bir Seyahat-i Hümayûn: Sultan Abdülmecid'in Selanik Ziyareti", *Tarih Dergisi*, Sayı 65, İstanbul 2017, s. 63-98.

⁴ V. Murad'ın yerine 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıkan II. Abdülhamid ilk gezisini bu yılın 9 Kasımında İzmit'e yapmış, körfezde karaya çıkıp biraz dinlendikten sonra dönmüştür. 2 Nisan 1877 tarihinde Hereke'ye giden padişah, ipek fabrikasını gezdikten sonra İstanbul'a dönüş yolunda Adalar'a da uğramıştır (Mehmet Mercan, "Osmanlı Padişahlarının İzmit ve Hereke'ye Yaptığı Geziler", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2016, I, 695.

rağmen kadim başkentleri ve Balkan şehirlerini ziyaret ederek, asırlardır padişah yüzü görmeyen tebaasıyla kucaklaşmıştır.

Dolmabahçe Sarayı'nda gözetim altında geçen otuz yılın ardından tahta çıkan Sultan Reşad'ın yönetim anlayışında seleflerinkineyle belirgin biçimde ayrılan farklar göze çarpar. Günlük hayatında İstanbul'un belli yerlerine gezinti yapmak âdetiydi. Özellikle Cuma selamlığından sonra, sarayın debdebe ve kargaşasından uzaklaşmak için Balmumcu Çiftliği ve Ihlamur Kasrı'nda⁵ birkaç saat geçirir, fırsat düştükçe yatına binerek Boğaziçi'nin zümrüdün sularında teferrüç ederdi.⁶ Bazen yakın adamları ve nazırlarla Göksu'ya ve Adalar'a gitmiştir. 1 Temmuz 1910 günü Cuma selamlığından sonra Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, Bahriye Nazırı Salih Paşa, Meclis-i Mebusân Reisi Ahmed Rıza Bey ile başkatibi ve başmâbeyncisiyle Göksu Kasrı'nda öğle yemeği yemişlerdi. Başmâbeyncisi Lütfi Simavî, Saray'da yalnız başına yemek yiyen padişahın bu tür gezilerde kalabalık sofralarda yemekten zevk aldığını yazmıştır. Padişah bundan bir hafta sonra da beraberinde Sadrazam ile bazı nazırlar olduğu halde Heybeliada'ya gitmiş, öğle yemeğinin ardından Yalova'ya hareket edip kaplıcada dinlenmiştir.

Sultan Reşad, halkın ihtiyaçlarını yerinde görmek, şikâyet ve taleplerini dinlemek amacıyla ilk memleket gezisini tahta çıkışının beşinci ayında Bursa'ya yapmıştır. Ulu Cami'deki Cuma namazı ve selamlık resminin ardından ticaret ve sanayi sergisini ziyaret etmiştir. Yerli ve millî ürünlerden satın alarak üreticiye destek vermiş, maiyetindekilere de "Memleketimizin malıdır, hepiniz almalısınız, ahaliyi teşvik etmelisiniz" diyerek alışveriş yapmalarını sağlamıştır.⁷ Sultan Reşad ikinci seyahatini bundan bir buçuk ay sonra, yani Ekim sonlarında İzmit ve Adapazarı'na düzenlemiştir.⁸ Hereke Fabrika-i Hümayûnu'nda tadilat yapılan kısımları ve yeni alınan makineleri görmek amacıyla Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ile birlikte 30 Mayıs 1910 tarihinde Ertuğrul yatıyla Hereke'ye⁹ giden padişah, bu yılın 27 Ekim-3 Kasım tarihleri arasında Edirne seyahatini gerçekleştirmiştir.¹⁰

Sultan Reşad'ın en önemli gezisi şüphesiz 1911 yazındaki üç haftalık Rumeli seyahatidir. Bu seyahat kendi döneminde basında ve hatırat kitaplarında genişçe işlendiği gibi, o tarihten günümüze kitap, makale, tebliğ ve tez türündeki çok sayıda araştırmaya konu edilmiştir. Nesimi Yazıcı'nın konuya ilişkin özgün makalesinde toplu olarak tanıttığı¹¹ bu yayınların başında, Mevlüt Çelebi'nin monografisini zikretmek gerekir. Bu çalışmada seyahat kararının alındığı tarihten başlayarak ziyaretin bitimine değin İstanbul ve Rumeli basınındaki haber ve yorumlar

⁵ *Zât-ı şevket-simât-ı hazret-i şehriyârî dün maiyet-i şâhânelinde Serkarîn Lütfi Bey, Seryaver Salih Paşa, Teşrifat Müdür-i Umumisi İsmail Cenânî Bey ve diğer zevât buldukları halde Bulgaristan sefirinin resm-i kabulünden sonra berây-ı tenezzüh Ihlamur Kasr-ı Hümayûnunu teşrif buyurmuşlar ve akşamüzeri saray-ı hümayûnlarına avdet eylemişlerdir.* (İktihâm, nr. 17, 23 Rebûlevvel 1330/13 Mart 1912).

⁶ G. Ward Price, "Bir Hükümdar-ı Fatîr", *Sabah*, nr. 7796, 6 Cemâziyelâhîr 1329/4 Haziran 1911, s. 1.

⁷ *İkdâm*, nr. 5373, 20 Şaban 1327/5 Eylül 1909. Züccaciye ve çini ürünleri, madensuyu, alabalık, halı ve havlu bölümlerini hayranlıkla teftiş eden padişah, kehribar ağızlık ve ağaçtan mamul su bardağı satın almıştır. Sadrazam Hilmi Paşa Kütahya işi çini alırken, Veliahd Vahdeddin Efendi de birçok ürün sipariş ederek esnafı sevindirmiştir (Muhyiddin, "Bursa'dan Avdet-i Şâhâne", *Tanîn*, nr. 323, 20 Şaban 1327/5 Eylül 1909, s. 3).

⁸ Haluk Selvi, "Sultan Mehmed Reşad'ın İzmit Seyahati (27-28 Ekim 1909)", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2016, II, 925-946.

⁹ Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, Matbaa-yı Osmâniye, İstanbul 1340, I, 106-107.

¹⁰ Fatmagül Demirel, "Sultan Mehmed Reşad'ın Edirne Seyahati (28 Ekim-3 Kasım 1910)", *Edirne'nin Fethinin 650. Yılı Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Edirne 2012, s. 341-348; Yunus Özger, "Sultan Mehmed Reşad'ın Edirne Seyahati", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı 22, Bahar 2017, s. 135-162.

¹¹ Nesimi Yazıcı, "İsmail (Tuncu) Bey'in Hâtıra-i Seyahat'inde Sultan Reşad'ın Rumeli Ziyareti: Kosova", *Belleten*, cilt LXXVIII, Sayı 283, Ankara 2014, s. 1099-1135.

geniş ölçüde değerlendirilmiş ancak arşiv vesikaları kullanılmamıştır.¹² 2016 yılında yayımlandığı için Yazıcı'nın listesine girememiş olan Karaman'ın makalesi ise, basın ve araştırma eserler açısından zayıf olmakla birlikte, konunun ana hatlarıyla ilgili arşiv belgelerini farklı bakış açılarıyla yorumlayan değerli tespitler içermektedir.¹³ Bütün bu çalışmaların yanında, yeni bulunan bazı arşiv belgelerinin değerlendirilmesiyle hazırlanmış olan bizim makalemiz ise, gözden kaçan bazı ayrıntılara dikkat çekerek konuya yeni bir perspektif kazandırmayı amaçlamaktadır.

Seyahatin Gerekçesi ve Hazırlıklar

Balkanlardaki dinî ve etnik temelli karışıklıklar II. Meşrutiyet'in ilanı ve Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra siyasi gerginliği iyice arttırmıştı. Huzursuzluk kaynaklarından birisi de Arnavutların yaşadığı Makedonya ve Kosova bölgesiydi. Farklı geleneklere ve inançlara müdahalenin bulunmadığı imparatorluk idaresi altında hem kabile tipi örgütlenme yapılarını koruyabilme, hem de büyük ölçüde İslamlaşarak egemen yönetici sınıf içerisinde yer alabilme fırsatına sahip olan Arnavutlar, çıkarlarını Osmanlı Devleti ile en fazla özdeşleştirebilmiş ve milliyetçi fikirleri en geç benimsemiş topluluktu.¹⁴ Fakat milliyetçilik düşüncesi bütün Arnavutları kapsamış değildi. Meşrutiyet rejiminden umduklarını bulamayan milliyetçi ve ayrılıkçı Arnavutlar, özerklik talebiyle kıpırdanmaya başladıklarında, İttihad ve Terakki idaresi başlangıçta onlara engel çıkarmadığı gibi, partinin şubelerini onların yaşadıkları bölgelerde de açarak, milliyetçilere karşı Osmanlılık kampanyasını yürütmeyi tercih etmişlerdi. Fakat bu yaklaşımları milliyetçi Arnavutların düşüncelerini değiştirmemişti.

Arnavut isyanında genel olarak, hükümetin yanlış politikaları ile Arnavut ileri gelenlerinin ihtirasları ve çıkarıcı anlayışlarının rol oynadığı söylenebilir. Şöyle ki, hükümetin Arnavutların silahlarını toplaması, vergi borçlarını ödemeye davet etmesi ve yükümlülükleri bulunanları askere çağırması gibi taleplere Arnavutlar yanaşmadıkları gibi, Latin harflerine geçilmesi, öğretimin Arnavutça yapılması, vilayetlerinin kilit noktalarına Arnavut kökenlilerin atanması ve nihayet özerklik tanınması gibi isteklerde bulunmuşlardır. Hükümet Arnavutların talepleri ve bu uğurda çalışmaları karşısında başlangıçta sessiz kalmış, ancak taleplerin İsmail Kemal tarafından meclise taşınması üzerine tutumunu sertleştirmiştir. Ayrılıkçılara karşı Müslüman Arnavutların kendisini destekleyeceğini uman hükümet bunu göremediği için şaşkınlık yaşarken, Arnavutların Hıristiyan kanadı ise, özerk bir Arnavutluk'ta geleneksel ayrıcalıklarını kaybedecekleri düşüncesiyle milliyetçilere karşı çıkmakta idiler.¹⁵ Nihayet dinî hassasiyetleri kaşıyan bazı dedikodular, örneğin hükümetin namaz, oruç ve sakal gibi mukaddesattan dahi vergi alacağı gibi söylentiler isyancıları galeyana getirmiş,¹⁶ Mart 1910'da Kosova vilayetinin merkezi Üsküp'teki Müslüman Arnavutlar ayaklanmışlardı. Bazı Hıristiyanların kışkırtmasıyla isyan büyürken, meclisteki Arnavut mebusları, hükümetin birkaç kararını geri alması halinde isyanı bastırabileceklerini ve kardeş savaşını durduracaklarını söylediler. İdareyi fiilen elinde bulunduran İttihad ve Terakki'nin bu ayaklanmaya cevabı ise

¹² Mevlüt Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, Akademi Yayınevi, İzmir 1999.

¹³ Mehmet Ali Karaman, "Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati" *Balkan Tarihi*, ed. Z. Gölen-A. Temizer, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, Ankara 2016, I, 57-76.

¹⁴ Nuray Bozboru, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı*, der. O. Karatay-B. A. Gökdağ, KaraM&Vadi Yayınları, Ankara 2006, I, 569.

¹⁵ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. M. Harmancı, e Yayınları, İstanbul 2000, II, 347.

¹⁶ Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, haz. A. N. Galitekin, Nehir Yayınları, İstanbul 1995, s. 20-21; Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitapları, 2. Baskı, İstanbul 2001, s. 154; Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 291, 294.

askerî güç göndermek oldu. Mahmut Şevket Paşa komutasında 82 piyade taburu Arnavutların üzerine sevk edildi. Üç aylık bir çatışmadan sonra isyan bastırılabilirdi. Arnavut ulusal örgütleri ve okulları kapatıldı. Basına yasak getirildi. Örgütlerin lider kadrosu ve isyanlarda önyak olanlar mahkûm edildiler. Bâbîâli'nin kontrol altına alamadığı bir grup dağlı (Malisörler), isyanı sürdürdü.¹⁷ Bu tedbir Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları Kosova, İşkodra ve Yanya eyaletlerinde tepkiyle karşılandı ve büyük huzursuzluğa neden oldu. Şiddet politikası isyancılara yenilerinin katılmasından başka bir işe yaramadığı gibi, üzerlerine ordu gönderen devlete ve padişaha karşı vatandaşın güveninin sarsılmasına yol açtı. Zira bu hareket, Balkanlarda Türklerin beraberce hareket edebileceği tek kavim olan Arnavutların gözden çıkarıldığı şeklinde yorumlanmıştı. Yaptığı yanlış kısa sürede anlayan İttihad ve Terakki yönetimi, Arnavutların gönlünü almak ve Makedonya ile diğer bölgelerdeki unsurları devlete ısındırmak için Sultan Mehmed Reşad'ı üç hafta sürecek Rumeli seyahatine çıkardı.¹⁸

Karar, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in daveti üzerine 1911 yılının başlarında, Midhat Şükrü Bey'in evinde akşam yemeğinde bir araya gelen 31 milletvekilinin sohbeti esnasında alınmıştı. Kabineden başka kimsenin bulunmadığı toplantıya 4 Rum, 3 Ermeni, 3 Musevi, 3 Bulgar, 1 Ulah ve 9 Arnavut asıllı milletvekili katılmıştı. Aralarında, iki yıl bile geçmeden Arnavutluk'un bağımsızlığında büyük rol oynayacak ve ilk hükümet başkanı olacak Berat mebusu İsmail Kemal de bulunuyordu. Evlâd-ı Fatihân diyarına seyahat fikri Sultan Reşad'a açıldığında, ilerlemiş prostat rahatsızlığına ve yaşlılığına rağmen şevkle kabul etmişti.¹⁹ Osmanlı coğrafyasının önemli bölümünün emperyalist tehditler altında bulunduğu bir sırada, imparatorluğun kurulduğu toprakların padişah tarafından ziyaret edileceği haberi sadece Balkanlarda değil, ülkenin tamamında geniş yankı meydana getirdi. Yurdun dört bir yanından padişaha teşekkür ve bağlılık telgrafları çekilip, hediyeler gönderildi. Beyrut ve Cebel-i Lübnan vilayetlerinden İstanbul'a gelen bir grup bizzat padişahı ziyaret ederek, halkları namına bağlılıklarını ve şükranlarını sundular.²⁰ Selanik, Manastır ve Kosova mebusları 25 Nisan 1911 günü huzura çıkarak, bölge ahalesinin duygu ve teşekkürlerini bildirdiler. Hünkâr, "tebaa-yı sâdikalarıyla temasta bulunacaklarından dolayı" sevinçli olduğunu belirtip ahaliye selam gönderdi. Mebusları "Yakında Rumeli'nde görüşürüz" sözleriyle uğurladı.²¹

Hükümet kanadı ise, vilayetlere emirnameler göndererek, derhal hazırlıklara başlanmasını, askerî törenlerde ve güvenlik amacıyla kullanılacak birliklerin Rumeli'ye sevklerinin sağlanmasını istedi. Amasya, Trabzon, Sivas²² fırkalarından ve Ankara bölüğünden önemli miktarda kuvvet Kosova'ya sevk edildi. Emniyet-i Umûmiye Müdürü Galip Bey, Enver Bey ve Mahmud Şevket Paşa çetelerin sabotaj ihtimallerine karşı incelemeler yapmak ve padişahın geçeceği güzergâhın güvenliğini sağlamaya dönük birtakım tedbirler almak üzere Nisan-Mayıs aylarında Makedonya'ya gittiler.²³ Bölgeye Anadolu'dan asker yığılması biraz da güvenlik nedeniyle idi. Zira yolculuk esnasında padişaha suikast yapılacağı ihbarları

¹⁷ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, çev. Z. Savan, Küre Yayınları, İstanbul 2006, II, 93.

¹⁸ Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, s. 24-30; Yılmaz Öztuna, *Rumeli'ni Kaybımız 93 ve Balkan Savaşları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1990, s. 76-77; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1955, IV, 383.

¹⁹ M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 4.

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Mâbeyn-i Hümayun (İ. MBH), nr. 6/22.

²¹ BOA, Babıali Evrak Odası (BEO), nr. 3885/291317; Lütü Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, I, 106-107.

²² "Pristine'ye şeref-vâki olacak seyahat-i seniyyede zât-ı meâli-simât-ı cenâb-ı hilafet-penâhîyi Üsküp'te selamlamak ve bu vesile ile de talim edilmek üzere Amasya redif fırkasının ve Sivas redif fırkasından Sivas ve Karahisar alaylarının taht-ı silaha alınarak Rumeli'ye sevkleri..." (9 RA 1329/10 Mart 1911, BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), nr. 137/12).

²³ M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 7.

gelmekteydi. Saraybosna Şehbenderi Resul Hayri Bey, 20 Mayıs 1911 tarihli yazısında, Avusturya vatandaşı yaklaşık 200 Müslüman Bosnalının, padişahın seyahatini bahane ederek ve onu karşılamaya gidiyormuş gibi yaparak Kosova ve Selanik taraflarına geçtiklerini bildirmişti. Bunların içerisinde Bosna millî meclisi milletvekili Mustafa Halil Başış ile 7-8 arkadaşı da vardı. Mustafa ve grubu dönüşte karayoluyla Manastır üzerinden Avlonya'ya, deniz yoluyla da Raguza'ya gitmeyi planlamıştı. Osmanlı yönetimini galiz sözlerle eleştiren Mustafa, Arnavutluk ve Makedonya bölgesinde İttihad ve Terakki aleyhine faaliyette bulunmak üzere üst düzey bir devlet görevlisinin nezareti altında kurulmuş bir örgütün en dehşetli üyelerinden birisiydi. Resul Bey, Mustafa'nın yaklaşık beş günlük yolu yürümeyi göze aldığına ve Avlonya'ya geçmek için özellikle Manastır yolunu tercih ettiğine göre, önemli bir faaliyetin peşinde olduğunu hatırlatmış ve sıkı gözetim altında bulundurulması gerektiğini bildirmişti. Mustafa'nın Kosova ya da Selanik'e ulaştığında İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne katılma planı bulunduğundan, Cemiyet'in genel merkezinin ve şubelerinin bilgilendirilerek üyeliğinin kabul edilmemesini istemişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Selanik, Manastır ve Kosova valiliklerini şifre ile uyarılmıştı.²⁴ Güvenlik tedbirleri kapsamında, Selanik'te karaya çıkıldıktan sonraki yolculuklar trenle yapılacağından, padişahın bineceği trenin önünde bir kılavuz katarı görevlendirildi. Tren ile katar arasındaki mesafe bir istasyon aralığından fazla olmayacak ve katarın geçişinden sonra istasyonlara kimse yaklaştırılmayacaktı. Ayrıca, padişahın uğrayacağı yerlerde kalabalıktan istifade ile hırsızlar türemesi muhtemel bulunduğundan, yankesicilik ve dolandırıcılık suçlarıyla mücadelede uzman iki polis kafileden önce bölgeye gönderildi.²⁵

Seyahat programı, dünyanın bütün hadiselerine ve hepsinin başında Balkanlarda cereyan eden en küçük olaylara karşı daima teyakkuzda bulunan Avrupa siyasasının da dikkatini çekmiş, Meşrutiyet hükümetinin ihtiyar padişahının böyle nazik bir dönemde Makedonya-Kosova bölgesine seyahat düzenlemesi önemli bulunmuştu. Kosova Savaşı'nın yapıldığı yerde selamlık alayı tertip edilmesi ve orada toplanacak Arnavutların halifenin arkasında namaz kılacak olması, Osmanlı'nın eski fetihlerini hatırlatacak ve geniş bir heyecan dalgası yaratacak büyük bir hadise olarak yorumlanmıştı. Türkiye'nin yeni bir maceraya giriştiğini düşünen Avrupa devletlerinin İstanbul'daki elçileri pirenlenmişler, işin maksat ve mahiyetini öğrenebilmek için Bâbîâli'yi çeşitli bahanelerle aşındırmaya başlamışlardı. Uşaklıgil, özellikle seyahatten önceki hafta, diplomatların yoğun suallerine maruz kaldığını kaydetmiştir.²⁶ Avrupa basınında seyahate müspet yorumlar getirenler de vardı. Örneğin Macarların *Hirlab* gazetesi, seyahatin Makedonya'daki çatışmaları söndürüp Meşrutiyet idaresinin güçlendireceğini ileri sürmüş, bazı Avrupa devletlerinin seyahate sıcak bakmamalarına mukabil, Avusturya-Macaristan hükümetinin bundan memnuniyet duyduğunu yazmıştır.²⁷ İngiliz *Daily Mail* gazetesinin İstanbul muhabiri G. Ward Price ise, Sultan Reşad'ın bu dördüncü yurt gezisinin, son yıllarda Avrupa'nın ilgi gösterdiği bu topraklardaki hayat şartlarını yakından incelemek arzusundan ileri geldiği kanısındaydı.²⁸

Seyahat-i Hümâyûn Tafsilatı

İstanbul-Selanik arası deniz yolculuğu, Barbaros ve Mesudiye zırhlısı ile Gülcemal vapuruyla yapılacak, bir miktar harp ve yolcu gemisi de bunlara refakat edecekti. Maiyet yardımcılarıyla bunların araba, hayvan ve eşyalarını taşıması için Seyr-i Sefâin İdaresi yeteri

²⁴ BOA, Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısmı (DH. SYS), nr. 55-1/44.

²⁵ M. A. Karaman, "Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati" s. 61-62.

²⁶ Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi: Son Hatıralar*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti., İstanbul 1965, s. 241.

²⁷ *Sabah*, nr. 7789, 29 Cemâziyelevvel 1329.

²⁸ G. Ward Price, "Bir Hükümdar-ı Fatîn", aynı yer.

kadar vapur tahsis etmişti. Kafilede yer alanların adlarına bilet düzenlenip yerlerinin ayrılabilmesi için Mâbeyn'den, padişahın yanında yer alacak yaver, kâtip ve diğer görevlilerin, nezaretlerden de nazır maiyetlerinin isimleri istendi.²⁹ Yolcuların hangi araçlara binecekleri belirlenip Donanma-yı Hümâyûn komodoru Miralay Tahir Bey'e teslim edildi. Zırhlılarla ve Gülcemal vapuruyla gidecek olanlar için özel olarak bastırılıp Başmâbeynci Lütfi Bey tarafından mühürlenmiş biletler dağıtıldı.³⁰ Öte yandan, işlerin sekteye uğramaması amacıyla Sadrazam ve nazırlara vekiller atandı.³¹ Seyahat esnasında taltif edilecek olanlara verilecek nişanlar hazırlandı. Sayısı 290'ı bulan nişan ve madalyaların miktar ve cinsleri, 5 birinci Osmanî, 10 ikinci Osmanî, 20 üçüncü Osmanî, 30 dördüncü Osmanî, 5 birinci Mecidî, 10 ikinci Mecidî, 20 üçüncü Mecidî, 30 dördüncü Mecidî, 40 beşinci Mecidî nişanı; 10 altın liyakat, 20 gümüş liyakat, 30 iftihar, 30 sanayi, 10 altın imtiyaz ve 20 gümüş imtiyaz madalyası şeklindeydi.³²

Filo 5 Haziran 1911 günü Dolmabahçe rıhtımından hareket etti. Uğurlama töreninde askerî ve mülki erkân ile okullardan öğrenci grupları hazır bulunmuş, rüştiye öğrencilerine ittihâd-ı anâsır lehinde Türkçe ve Fransızca konuşmalar yaptırılmıştı. Başta Sarayburnu ve Üsküdar rıhtımları olmak üzere, Beşiktaş, Kabataş, Tophane, Ahırkapı, Kuzguncuk, Şemsipaşa, Salacak, Haydarpaşa ve Kadıköy sahilleri ve iskeleleri ile Cihangir gibi yüksek noktalardaki evler insanlarla dolu idi. Sultan Reşad, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar Paşa, Dâhiliye Nazırı Halil Bey, Başkâtip Halid Ziya Bey, Seryaver Hurşid Paşa ve Başmâbeynci Lütfi Simavî Barbaros zırhlısına; şehzadeler Ziyaeddin Osman ve Ömer Hilmi Efendiler ile Maarif Nazırı ve Vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey ve eski Maliye Nazırı Cavid Bey Mesudiye zırhlısına; ayândan Manastırlı İsmail Hakkı Bey, Teşrifat Müdür-i Umumîsi İsmail Cenânî Bey, Emniyet-i Umûmiyye Müdürü Galip Paşa ve üç mâbeyn kâtibi de Gülcemal vapuruna binmişlerdi.³³ Şehzade Yusuf İzzeddin aynı tarihlerde V. George'un taç giyme törenine katılmak üzere Londra'ya gittiğinden kafilede yer almamıştır. Seyahatten dolayı Sadrazam Hakkı Paşa'ya 350, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e 160 lira harcırah verilmiş ise de Talat Bey padişahın maiyetinde bulunması hasebiyle bunu iade etmiştir.³⁴ Mahmud Şevket Paşa birkaç gün sonra, padişah Üsküp'teyken gelerek kafileye katılacaktı. Kafilede ayrıca muhafız bölükleri, saray hizmetkârları ve daha pek çok kişi yer almaktaydı. Bütün Türk gazetelerinden birer muhabir katılmış, *Le Temps* gibi yabancı gazetelerin İstanbul muhabirlerinin gözlemci olarak katılmalarına izin verilmişti. Padişahın fotoğrafçısı ve Apollon Stüdyosu'nun sahibi Aşıl Efendi de, gezide fotoğraf çekmesi için maiyet-i seniyyeye dâhil edilmişti.³⁵ Vilayet heyetleri İstanbul'a gelerek buradan trenle Selanik'e gitmişlerdir. Haliyle bunlar daha önceden yola çıkmışlardır. Erzurum heyeti İstanbul'a geldikten sonra Edirne'yi gezmiş ve orada Bitlis ve Bayburt heyetleriyle birleşerek hep birlikte Selanik'e hareket etmişlerdir. Bedüzzaman diye

²⁹ 26 CA 1329 (25 Mayıs 1911), BOA, Mâbeyn Evrakı (MB), nr. 890/19. Örneğin Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar Paşa, maiyetinde Necmeddin Bey ile nezaret başyaveri Korvet Kaptanı Cemil ve Yaver Yüzbaşı Kemal Beylerin bulunacaklarını bildirmiştir (14 Mayıs 1327, BOA, MB, nr. 890/25).

³⁰ BOA, MB, nr. 890/15. Sadrazam Hakkı Paşa, maiyetinde Mühürdar Selahaddin, Meclis-i Vükelâ ve Maruzat kaleminden Salahi, Sadaret Tahrirat Kalemi 2. Şube Başkâtibi Medhi Bey, Yaver Süleyman ve Yümni Beyler ile hizmet grubundan Veli Ağa'nın katılacaklarını bildirmiştir (28 CA 1329, BOA, MB, nr. 890/27).

³¹ Sadaret'e Adliye Nazırı ve Şûrâ-yı Devlet Reisi Necmeddin, Dâhiliye Nezareti'ne ise Evkaf-ı Hümâyûn Nazırı Hayri Beylerin vekâlet etmeleri uygun görülmüştü (BOA, MB, nr. 890/49).

³² BOA, MB, nr. 890/86.

³³ *Tazmînât*, nr. 39-16, 8 Cemâziyelâhir 1329; *Sabah*, nr. 7798, 8 Cemâziyelâhir 1329; Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, II, 5.

³⁴ *Sabah*, nr. 7797, 7 Cemâziyelâhir 1329; *Tazmînât*, nr. 56-33, 25 Cemâziyelâhir 1329.

³⁵ M. A. Karaman, "Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati" s. 62-63.

tanınan Said el-Kürdî'nin de yer aldığı heyet yerel kıyafetlerini giymişlerdi.³⁶ Edirne grubunda nâib, müftü, müderris, Mevlevi şeyhi, hahambaşı, Bulgar Katolik başpiskoposu ve başrahibi, belediye reisi, idare meclisinden 3 kişi ile Emin, Şevket ve Hacı Hüsnü adlı üç esnafın yer alması,³⁷ vilayet temsilcilerinin kimlerden oluştuğu hakkında fikir verebilir.

Seyahat programı titizlikle oluşturulmuş, dinî ve siyasi mesajların hedefine ulaşması için her ayrıntı dikkatle planlanmıştı. Meclis-i Vükelâ'nın 2 Mayıs 1911 tarihinde hazırladığı ve aynı tarihte padişahın onayını alan “*Bimennihi Teâlâ Rumeli'de İcrâ Edilecek Seyahat-i Hümayûn Hakkında Programdır*” başlıklı 71 maddelik program gazetelerde yayımlanmıştı.³⁸ Seyahat süresince buna harfiyen uyulacak, Karadağ Kralının padişahı davetinin reddedilmesi örneğinde görüldüğü üzere,³⁹ program dışı talepler geri çevrilecektir. Dâhiliye Nezareti'nin emriyle seyahatin günlük gelişimi ayrıntılı olarak İstanbul'a telgrafla bildirilmiş, gazeteler de her gün “Seyahat-i Hümayûn Tafsilatı” başlığı altında düzenli biçimde yayımlamışlardır. Seyahatin safhası uzun bir anlatımı gerektirdiğinden ve Çelebi tarafından kronolojik olarak anlatıldığından burada ayrıntıya girilmeyecek, dikkat çekici noktaların tespitiyle yetinilecektir.

Barbaros zırhlısının ilk durağı Çanakkale oldu. Bolayır önlerinde demirledikten sonra, Süleyman Paşa ve Yazıcızade türbeleri karşısında durularak şehitler için Fatiha okundu. Karaya çıkan padişah Çanakkale erkânı ile görüştüktan sonra, okullara ve borçlulara dağıtılmak üzere bağışlarda bulundu. Sonra yola devam edildi.⁴⁰ Kafile 7 Haziran günü Selanik'e ulaştı. Karaburun istihkâmlarından atılan 21 pâre topla selamlandı. Karşılama İzmir'den bir vapur dolusu halk gelmişti. Selanik ileri gelenleri de Midhat Paşa vapuruyla karşılamaya iştirak etmişlerdi. Havanın yağışlı olmasına rağmen ahali kayıklarla denize çıkmıştı. Gemilerde Donanma yararına levhalar, kitaplar ve Barbaros ile Turgut Reis'in resimleri müzayede ile satılıyordu. Padişah Selanik'teki ilk gecesini Barbaros'ta geçirdi. Hünkâr kaldığı yerlerde camileri ve kışlaları ziyaret etmiş; Selanik'te Beşçınar, Manastır'da Kerim Paşa bahçeleri örneğinde görüldüğü üzere mesirelerde oturmuştur. Bağlılığı nedeniyle Mevlevihaneler, uğradığı yerlerin başında yer almıştır.

Üç hafta boyunca Cuma selamlığının ilki Selanik'te Ayastefanos Camii'nde, ikincisi Meşhed'de, üçüncüsü ise Manastır'da İshakiye Camii'nde gerçekleştirilmiş, Sultan Reşad bu vesileyle halkla yüz yüze gelmiştir. Padişah vilayetlerdeki ecnebi temsilcilerle de temas kurmuş ve onları hem ziyafet hem de diğer ihtiyaçlar konusunda memnun etmiştir. Selanik'teki İngiliz Konsolosluğu'nun Kral V. George'un 3 Haziran'daki doğum günü etkinliğine Müzik-yı Hümayûn'un birbirinden güzel havalarla renk katmasından dolayı konsolosluk yetkilileri padişah buraya geldiğinde teşekkür telgrafı göndermişlerdir. Selanik ve Manastır'daki Bulgar Katolik cemaatleri ruhani reisi de, Selanik'te kendilerine gösterdiği iltifat ve yakınlıktan dolayı padişaha şükran içeren bir arıza göndermiştir.⁴¹ Kafile Üsküp'teyken, Sırbistan hükümeti komşuluk cemilesi olarak özel bir heyet görevlendirmişti. Padişah heyete iltifatta bulunmuş, Meşhed programından sonra Selanik'e döndüğünde Sırp delegasyonu elli kişilik ziyafetle

³⁶ *Tazmînât*, nr. 38-15, 7 Cemâziyelâhir 1329; *Sabah*, nr. 7793, 3 Cemâziyelâhir 1329.

³⁷ *Sabah*, nr. 7794, 4 Cemâziyelâhir 1329.

³⁸ BOA, Sadaret Amedi Kısmı (A. AMD), nr. 1219/40; BOA, İ. MMS, nr. 139/8, 4 CA 1329/3 Mayıs 1911; BOA, BEO, 3891/291751. Program Safvetü Ziya'nın *Ziya* gazetesi ile Selanik'te neşredilen *Rumeli* gazetelerinde aynen yayımlanmıştır. Bkz. M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 8-15. Başka bir değerlendirme için bkz. Kemalettin Kuzucu, *Sultan Reşad'ın 1911 Yılındaki Rumeli Seyahatinin Programı ve Düşündürdükleri*, *Türk Yurdu*, c. 32, Sayı 303, Kasım 2012, s. 84-92.

³⁹ M. A. Karaman, “Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati” s. 68.

⁴⁰ Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, II, 5-6; “Seyahat-i Hümayûn Tafsilatı”, *Donanma*, nr. 16, Receb 1329, s. 1465.

⁴¹ BOA, MB, nr. 890/78; nr. 890/96.

ağırlanıp nişanlarla taltif edilmişlerdir. Ziyafette padişahın maiyetindeki vükelâ, komutanlar, vali ve diğer davetliler hazır bulunmuşlardır.⁴² Uşaklıgil, Bulgaristan'dan da bir heyetin geldiğini yazmış, ancak bunun sebebinin komşuluk centilmenliğinden mi yoksa başka bir şeyden mi kaynaklandığının anlaşamadığını belirtmiştir. Padişah bunlara da mültefit davranmış, İstanbul saraylarındaki ziyafetleri aratmayan sofralarda ağırlamıştır.⁴³

Ziyaret edilen vilayetlerin yerel yöneticileri Hünkâr'a, erkâna ve maiyete konaklamaları için daireler ayırmıştı. Genellikle vilayet konakları, belediye daireleri ve idadilerde konaklanmıştı. Bunlarda uygun düzenlemeler, eklemeler vs. yapılmış, seyahatten sonra eski haline dönüştürülmüştür.⁴⁴ Mahallî hükümetler yüzlerce kişiden oluşan kafilenin yemek ve diğer ihtiyaçlarını kusursuz biçimde karşılamışlardır. Asıl yükü Hazine-i Hassa ve Istabl-ı Âmire yerine getirmiş, gidilen her yerde padişahın ve maiyetinin ihtiyaçlarını âdeta İstanbul'daki gibi noksansız yerine getirmişlerdi. Matbah-ı Âmire müdüriyeti de her konaklanan yerde balıklar, hindiler, tatlılar, yemişler ve dondurmaların eksik olmadığı mükellef sofraları hazır etmişti. Organizasyondaki bu başarıda Hereke Fabrika-i Hümâyûnu müdürlüğü ile Mefruşat müdürlüğünü birlikte yürüten Hacı Akif Bey'in rolü büyüktü. İlkokul mezunu bile olmayan Akif Bey organizasyonu profesyonel biçimde yönetmişti.⁴⁵ Nereye gidildiyse ve nerede misafir olunduysa, başmabeynci ve başkâtibin yatak odaları, yazı takımları ve terliklerinin yataklarının başı ucunda hazır edildiğini, odalarda su, limonata ve kolonyaya varıncaya kadar her şeyin bulunduğunu Uşaklıgil sitayişle anlatmıştır.⁴⁶

Manastır'daki kayda değer anlardan birisi 10 Temmuz kutlamalarıydı. Niyazi ve Eyüp Sabri Beyler, Hünkâr'ın önünde, üç yıl önce dağa çıkışlarını ve Meşrutiyet'in ilanını ve Manastır'a girişlerini canlandırmışlardı. Bu taklit oyununda Niyazi Bey bindiği yüksek bir atın üzerinde uzun bıyıklarını burmakta ve boyunun kısılalığını belli etmemek için de etrafa kahramanlara yakışır bakışlar gezdirerek karizmatik olmaya çalışmaktaydı. Mütevazı Eyüp Sabri Bey ise daha önce yaptığına pişman ve şimdi de taklidinden utanıyormuş gibi kıpkırmızı bir çehre ile süratle geçmişti.⁴⁷ Padişah gösteriyi maiyetindekilerle beraber tebessümle seyretmişti. Dönüş yolunda Selanik'e uğrandığında padişah burada konaklamayı kabul etmedi.

⁴² *Sabah*, nr. 7812, 22 Cemâziyelâhir 1329; *Yeni Gazete*, nr. 1013, 24 Cemâziyelâhir 1329; Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerimiz*, II, 14; Süleyman Kâni İrtem, "Meşrutiyet'te Saray ve Bâbiâli-44: Sultan Reşad'ın Arnavutluk Seyahati, Yoldaki Merasim", *Akşam*, nr. 7407, 6 Haziran 1939, s. 10. Kosova Meydan Muharebesi'nin Sırp millî kimliğinin oluşumunda mühim bir rolü vardır. Sırplar bu savaşta bir daha toparlanamayacak şekilde mağlup olmakla birlikte, Osmanlı padişahı I. Murad'ın bir Sırp tarafından öldürülmesi onlara millî bir destan kazandırmıştır. O yüzden Murad'ın soyundan bir padişahın Kosova'ya gelişinin şiddetli bir Sırp direnişiyle karşılaşacağı beklenebilirdi. Ancak bu sırada Sırplar, Arnavut ve Bulgar milliyetçileri daha büyük bir tehlike olarak gördüklerinden İttihad ve Terakki politikalarını bir ölçüde desteklemekte idiler. Hatta Sırp veliahdının Sultan Reşad'ı ziyaret etmesi bile tasarlanmıştı, ancak Londra'da V. George'un taç giyme törenine gitmek zorunda kaldığından bu ziyaret gerçekleşmemiştir (*Sabah*, nr. 7787, 27 Cemâziyelevvel 1327; Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, çev. E. Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 133).

⁴³ H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 259, 270.

⁴⁴ *Matbuât*, nr. 63-1, 3 Receb 1329.

⁴⁵ Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerimiz*, II, 18-19.

⁴⁶ H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 259-261. Başmabeyni Lütfi Bey bu konuda farklı düşündüğünü Manastır'da iken kaldığı Belediye dairesi örneğinde şöyle anlatır: "Âcize tahsis olunan oda her ne kadar birkaç gün mukaddem badana edilmiş ise de yatağa girdikten birkaç dakika sonra lâ-yüadd tahtakurusunun muhâcemâtına maruz kaldığımdan şikâyetim üzerine hizmetçiler karyola ayaklarının altına su ile memlü çanaklar geçirdiler. Haşerât ağleb ihtimal suya düştü, her halde bu ameliyeden sonra ben rahat uyudum" (Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerimiz*, II, 15).

⁴⁷ Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerimiz*, II, 15; M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 77.

Bunun nedeni, Selanik idarecilerini ve halkını daha fazla meşgul etmeyi uygun bulmadığından ileri gelmişti. Padişah her zamanki gibi nezaketini korumuştur.⁴⁸

Osmanlı klasik döneminde pek görülmeyen, bir olay için abide inşa etme geleneğini başlatan Meşrutiyet yönetimi, Rumeli seyahatini hafızalarda canlı tutmak için, aynı zamanda halkın birtakım ihtiyaçlarını temin edebileceği yapılar vücuda getirmiştir. Selanik'in 10 Temmuz Meydanı'nda yaptırılan abide bunlardan birisidir. Padişahın çeşmenin ilk taşını bizzat koyup mala ile sıvaması,⁴⁹ esere farklı bir anlam katmıştı. Aynı şekilde Üsküp'ün 10 Temmuz⁵⁰ ve Manastır'ın Hürriyet meydanlarında inşa edilecek Âbide-i Hürriyet'in temel taşları bizzat padişah tarafından konulmuştur.⁵¹ İstanbul'da inşası süren Âbide-i Hürriyet'in açılışının Meşrutiyet'in üçüncü yıldönümü olan 23 Temmuz 1911 tarihinde yapılacağı hatırlanırsa, Balkan şehirlerindeki özdeş anıtların payitahttakilerle koşut gittiği görülür. Meşrutiyet rejiminin görsel teyidi olan meydan ve anıt projelerine imza atan padişah, seyahat süresince bazı hizmet kurumlarının temelini de atmıştır. Selanik Belediye Hastanesi kompleksine ilave olmak üzere temeli atılan doğumevi bunlardan birisidir.⁵²

Üzerinde durulması gereken hususlardan birisi padişahın performansı ve nezaketidir. Uşaklıgil, ömrünün yarısı mahpus hayatıyla geçtiği için erkenden çökmüş padişahın seyahat boyunca herkesi şaşırtacak derecede dinç ve çevik gözüküğünü, gayet neşeli bulunduğunu ve bu halinin diyaloglarına yansıdığını belirtmiştir. Padişah resmî kabullerinde ve halkla buluşmalarında yaptığı konuşmalarını tam bir özgüvenle, "saltanat vakarına uygun veciz bir lisanla" yapmıştır. Kısacası, yaşlı padişaha yüklenen bu yolculuk, beklenen faydayı temin etmiştir. Turlar sırasında halkın coşkun kalabalığı ve taşkın alkışları ihtiyar padişahın neşesini katbekat arttırmıştır. Bu neşenin sevkiyle konuşmasına nasıl bir rahatlık gelmişse cömertliği de aynı ölçüde genişlemiştir. Hazine-i Hassa'nın gücünü zorlamayacak şekilde azami hediyeler verip ihsanlarda bulunmuştur.⁵³ Padişah daha Çanakkale'ye adım atar atmaz gösterdiği cömertliğini İstanbul'a dönünceye kadar sürdürmüştür. Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapmadan okullara, camilere, hayır kurumlarına, derneklere, sivil toplum kuruluşlarına, fukaraya, girişimci esnafa, kanaat önderlerine ve bazı borçlu şahıslara ihsan ve yardımlarda

⁴⁸ H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 270-271.

⁴⁹ *Senin*, nr. 997-21, 13 Cemâziyelâhir 1329. Padişahın başmâbeyncisi ve başkâtibi, seyahatin anısına meydana dikilecek abidenin temel atma törenini yapıldığını yazmışlar, ancak niteliği hakkında bilgi vermemişlerdir (Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerimiz*, II, 8; H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 266). *Sabah* gazetesi, kafiye henüz Çanakkale'de iken Dâhiliye Nezareti'ne günlük yolladığı telgraflardan birisinde abide kararının alındığını ve bunun "sanatkârâne bir çeşme olacağını" yazmıştır. Çeşmenin projesi, Su Kumpanyası direktörü ve Belçika konsolosu tarafından Selanik Valisi İbrahim Bey'e verilmiştir (*Sabah*, nr 7799, 9 Cemâziyelâhir 1329).

⁵⁰ *Senin*, nr. 998-22, 14 Cemâziyelâhir 1329.

⁵¹ *Tazminât*, nr. 56-33, 25 Cemâziyelâhir 1329; Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerimiz*, II, 16; M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 81.

⁵² *Senin*, nr. 1006-30, 11 Cemâziyelâhir 1329.

⁵³ H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 264-266. Bir örnek olması bakımından Manastır'da askerî ve sivil bürokratlara verdiği hediyeler burada zikredilebilir: Vali Reşid Paşa'ya mineli bir kordonlu altın saat ile Manastır adına basılmış hatıra sikke koleksiyonu, hâkime altın saat, defterdara murassa sigara tabakası, tahrirat müdürüne murassa kol düğmesi; maarif müdürü Zekeriya Bey, Belediye Reisi Baha Bey ve müftü ile Rum ve Bulgar metropolitlerine kordonlu altın saat; Jandarma Alay Kumandanı Yusuf ve Polis Müdürü Rıfat Beylere birer murassa gömlek düğmesi, merkez kaymakamı Mehmed Ali Bey'e murassa kol düğmesi, evkaf müdürüne altın sigara tabakası, sıhhiye müfettişi Süreyya Bey'e murassa kol ve göğüs düğmesi, Kolordu Kumandanı Fethi Paşa'ya sikke koleksiyonu (*Senin*, nr. 1011-35, 27 Cemâziyelâhir 1329).

bulunmuştur.⁵⁴ Bu yardımlarda aile düzeninin korunmasına ve sosyal barışa önem verdiğini belirtmek gerekir. Özellikle parasal güçlükler yüzünden boşanma vakaları görülmekte, mihrini veya borcunu ödeyemeyen çiftler ayrılmakta, erkekler hapse atılmaktaydı. Padişah bu durumdaki ailelere yaptığı yardımlarla bazı erkeklerin hapisten çıkmasını sağlamıştır. Kendisini görmek için Meşhed'de gelen on binlerin çiğnedikleri arpa tarlalarının sahiplerinin zararlarını karşılama inceliğini göstermiştir. Bununla birlikte mükrim padişahın gelişini fırsata dönüştürmek isteyenler de çıkmıştır. Örneğin Selanikli Hilmi, Abdülhamid zamanında sürgünde iken hazırladığı *Büyük Osmanlı Tarihi* adlı eserini Meşrutiyet'in feyziyle şimdi basmak istediğini belirtmiş, ancak yeterli parasının bulunmadığını dile getirerek Sultan Reşad'dan atıye talep etmiştir.⁵⁵

Seyahatin hatırası olarak ve teşekkür mahiyetinde padişaha hediyeler takdim edilmiştir. Selanik'teki Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyeti Hayriyesi padişaha el dokuması bir seccade hediye etmiştir.⁵⁶ Hediyeler arasında, öğrencilerin yaptığı el işi Osmanlı armaları, tuğralar, atlas üzerine ipek işlemeli sancak, köşe yastığı; Kâbe resmi işlenmiş levha, oyalı ve inci ile süslü kese, gümüş yazı takımı, resimlikler; şekerden yapılmış İshakiye Camii maketi, Osman Gazi'nin meşhur rüyasını tasvir eden bir tablo, kılıç, ney, karaca, tavuk, patlıcan, kabak, bamyaya sayılabilir. En ilginç hediyelerden birisini Gostivar Jandarma Bölüğü başçavuşlarından Kalkandelenli Mehmed oğlu Muharrem teklif etmiştir. Muharrem "Priştine'de büyük pederimiz padişahımız efendimiz hazretlerine" gönderdiği telgrafta, on yaşındaki oğlu Nuri Celaleddin'i padişaha hediye etmek üzere Üsküp'e hareket ettiğini bildirmiştir.⁵⁷ Ancak bu hediye alınıp alınmadığını teyid eden belge veya bilgiden mahrumuz. Kolağası Eyüp Sabri Bey ise, Mabeyn Başkıtabeti'ne hitaben yazdığı arzda, padişah Manastır'da iken kendisine *Manastır'ın Unutulmaz Günleri* adlı eserin takdim edilmiş olması gerektiğini belirterek, bunun yazarı Abdülmecid Efendi'nin taltifini istirham etmiştir. Sabri Bey'in, "esdikâ-yı ihvân-ı cemiyetten" diye tanıttığı Abdülmecid Fehmi bu tarihte Manastır vilayet idare meclisi başkâtibi idi.⁵⁸ Meşrutiyet'in ilanının Manastır'daki yankılarını, bayram kutlamalarını ve vilayette cereyan eden önemli hadiseleri anlattığı kitabının ön sözüne Nisan 1327/1911 tarihini düşmüştür. Sonuç bölümüne ise, 1911 senesi zarfında Manastır'ın göreceği şanlı günlerin, bütün Osmanlıların şefkatli babası ve Meşrutiyet'in hamisi Sultan Reşad'ın bölgeyi ziyaretiyle başlayacağını ifade etmiştir.⁵⁹ Araştırmalarımızda, seyahatten iki ay önce basılan bu eserin padişaha takdiminin gerçekleşip gerçekleşmediğine dair bir kayda da rastlanmamıştır. Bu arada *Journal de Salonique*'nin başyazarı Sam Levi de, seyahatin Selanik bölümü için bir albüm hazırlamış,

⁵⁴ Sultan Reşad'ın yardım ve ihsan politikası hakkında yapılan bir çalışma için bkz. Kemalettin Kuzucu, "Kendine Nekes Halkına Mükrim Padişah", *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu*, 2-4 Kasım 2017, İstanbul, yayımlanmamış bildiri.

⁵⁵ 21 Cemâziyelâhîr 1329 (19 Haziran 1911), BOA, MB, nr. 890/71. Yazarın 1913 yılında yayımlanan ve Yavuz Sultan Selim devrine kadar getirdiği eserinin ön sözünde bu konuya değinmemesi, söz konusu talebinin karşılanmadığını akla getirmektedir. Bkz. Selanikli Hilmi, *Musavver Büyük Osmanlı Tarihi*, Kasbar Matbaası, Dersaadet 1329.

⁵⁶ BOA, MB, nr. 890/69.

⁵⁷ "Âcizleri Kalkandelen kasabasının Doğancı Mahallesi ahalisinden ve Gostivar Bölüğü Jandarma başçavuşlarından oluyorum. Cenab-ı Allah'tan hidayet olarak on yaşlarındaki oğlum Nuri Celaleddin bendelerini efendimize hediye etmek kalb-i acizîye ihsan buyuruldu. Bugün Gostivar'dan hareketle oğlumu alıp teslim etmek üzere şimdi Kalkandelen'den hareket ettim. Efendimiz hazretlerine vermek üzere Üsküp'te Kapan Hanı'nda intizar etmekte olduğum ma'rûzdur. 3 Haziran 1327 – Mehmed oğlu Muharrem" (BOA, MB, nr. 890/63).

⁵⁸ BOA, MB, nr. 890/80.

⁵⁹ Abdülmecid Fehmi, *Manastır'ın Unutulmaz Günleri*, Beynelmillel Ticaret Matbaası, Manastır 1327, s. 41. Kitabın Latin harfleriyle basılmış nüshası için bkz. *Manastır'ın Unutulmaz Günleri*, haz. Ayşe Şen-Ali Birinci, Akademi Kitabevi, İzmir 1993.

Manastır'dan sonra tekrar Selanik'e geldiğinde padişaha takdim etmiştir.⁶⁰ Türkçe ve Fransızca olarak hazırlanan albümde özgün fotoğraflardan başka, şehrin tarihi, sosyal ve kültürel durumu ile seyahat için hazırlanan taklar hakkında bilgi bulunmaktadır.⁶¹

Sultan Reşad'ın halkla temaslarında "millet" kavramına vurgu yapması, diyaloglarında "evlatlarım" hitabını kullanması belirgin biçimde göze çarpar. Muhatapları da ona en ziyade "Baba!" hitabıyla karşılık vermişlerdir. Vodina istasyonunda kendisine yaklaşan bir kızın "Padişahım milletinle, askerinle bin yaşa" diye bağırması üzerine "Evet yavrum, çünkü onlarsız yaşayamam" karşılığını vermiştir.⁶² Hâkim slogan "Padişahım çok yaşa"dır. Bunun yanında padişah, kendisini seleflerinden ayıran belirgin vasıflarından birisi olan mütevazılığını korumaya özen göstermiştir. Seyahatin son günlerinde Aydın Mebusu Abdullah Efendi, milletin kalbini fethettiğini belirterek kendisine "Gazi" diye hitap etmek için izin istediğinde Sultan Reşad, gazada bulunmadığını, dolayısıyla bu unvanı hak etmediğini söylemiştir. Peygamberin ümmetinin çokluğuyla övündüğünü hatırlatan Sultan, kendisinin de milletin barış içerisinde çoğalmasından bahtiyar olacağını ve kimsenin kanının boş yere akmasına rıza gösteremeyeceğini ifade etmiştir.⁶³ Hünkâr vatanın her köşesiyle haberleşmeyi sürdürmüş, temsilciler aracılığıyla vali ve diğer yöneticilere selam göndermiştir.⁶⁴

Sultan Reşad geçtiği yerlerde yolun iki tarafını kuşatarak "Padişahım çok yaşa!" diye haykıran insanlarla yakınlık kurduğu gibi, ikamet ettiği mekânlarda ya balkondan görüşmek veya bahçeye davet etmek suretiyle toplumla sürekli temas halinde olmuştur. Tarihî buluşmada, gerek halkın gerekse sultanın karşılıklı olarak sık sık gözyaşlarına boğulmaları, iki tarafın duygularındaki samimiyet ve saflığı ortaya koyduğu kadar, iç barışa dönük ümitleri de arttırmaktaydı. Papazların Bismillâhirrahmânirrahîm ile başladıkları dualarını Türkçe okumaları, Osmanlılık kimliğine bağlılığın en açık ifadesiydi. Arabaların, ellerdeki fener ve çiçeklerin, seyahat nedeniyle boyanan bina ve kaldırımların Türk bayrağına gönderme yapan kırmızı ve beyaz renkleri, Osmanlı kimliği etrafında birleşme mesajını içermekteydi.

Sürgün Sultan II. Abdülhamid'i Ziyaret

Seyahatin Selanik bölümündeki hadiselerden birisi, ailesiyle birlikte Alâtini Köşkü'nde kalmakta olan II. Abdülhamid'e yapılan ziyarettir. Sultan Reşad ağabeyine kendisi gitmeyip, Başkâtibi Halid Ziya Bey ile II. Ordu Müfettişi Hadi Paşa'yı göndermiştir. Halid Ziya'nın anlattığına bakılırsa, Sultan Reşad, ağabeyinin seyahati farklı yorumlamaması ve ona karşı bir teşebbüs olarak düşünmemesi için bu ziyareti istemiştir. Hatta "*Bize yakışan kendisine bu seyahatin esbâbını anlatarak adeta müsaadesini, tasvibini almaktır*" demiştir. Ziyaretçiler Abdülhamid'in kendilerini bir odada kabul edeceğini beklerken, o misafirlerini köşkün dışında ve ayakta karşılamıştı. Yazara göre Abdülhamid, saray ve hanedan kurallarını bozmamış, devrik padişah tahttaki padişaha duyduğu saygıdan ötürü böyle davranmıştı.⁶⁵

⁶⁰ *Senin*, nr. 1009-33, 25 Cemâziyelâhir 1329/23 Haziran 1911.

⁶¹ Sam Levi, *Sevgili Padişahımız Efendimiz Sultan Mehmed Han-ı Hâmis Hazretlerinin Selanik'i Teşrifleri Hatırasıdır (Souvenir Du Vauage S. M. I. Le Sultan Mehmet V)*, Selanik 1327. Albümün güncel baskısı için bkz. Üzeyir Karataş, *Sultan Mehmed Reşad'ın Rumeli Seyahati Albümü*, TBMM Milli Saraylar Yayınları, İstanbul 2017.

⁶² *Yeni Gazete*, nr. 1015, 26 Cemâziyelâhir 1329.

⁶³ *Senin*, nr. 1010-34, 26 Cemâziyelâhir 1329.

⁶⁴ Beyrut Vali Vekili Ali'nin, 11 Haziran tarihinde Üsküp'e çektiği ve Beyrut mümessillerinin selam-ı âlîyi ilettikleri belirtip, yöresi halkı adına teşekkür ettiği telgraf için bkz. BOA, MB, nr. 890/52, 29 Mayıs 1327.

⁶⁵ H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 247-251. Yazar, Sultan Reşad'ın nazik birisi olduğunu, hanedan töresinde samimi veya yapay da olsa küçüklerin büyüklere saygı gösterdiklerini bildiği için bu ricayı kabul ettiğini, üstelik Abdülhamid'i yakından görme fırsatı verdiği için teklifi çekici bulduğunu belirtmiştir. Lütfi Simavî ise,

İkdâm'ın Osmanlı Ajansı'ndan naklettiği habere göre, esasen Sultan Reşad, ağabeyini üzmeekten çekindiği için Selanik'i ziyaret edip etmemek konusunda uzun müddet mütereddit kalmış, neticede milletin yararı ve devletin çıkarı baskın geldiği için ziyarete karar vermiştir. Elçilerinden de, işin hakikatini bu şekilde anlatmalarını istemiştir.⁶⁶ İrtem ise, Sultan Reşad'ın, "Biradere gideceksiniz, fakat benden bahsederken 'zât-ı şâhâne' demeyeceksiniz; 'biraderiniz' diyeceksiniz. Ellerini öperim. Selanik'e gelmekliğim mahzâ memleketin selameti nokta-i nazarından seyahatime gösterilen lüzum üzerinedir. Muğber olmamalarını rica ederim!" tembihinde bulunduğunu yazmıştır. Bununla birlikte yazar, Reşad'ın ağabeyine karşı bu nezaketinde ve sözlerinde samimi olup olmadığını, Reşad'ın bu jestinin arkasında, "Oh! Allah'a bin hamd ve şükür! Bugün sen mahlu' ve menfi olarak böyle kapanmış yaşarken ben serbest ve şâhâne bir seyahat icra edebiliyorum!" tesellisi ve telmihinin bulunup bulunmadığını sorgulamıştır. Çünkü Sultan Abdülhamid iktidarda iken kardeşi Şehzade Reşad'ı otuz yıl gözetim altında tutmuş, birileriyle görüşmekten ve gazete okumaktan men etmişti. Abdülhamid'in yaşadığı Yıldız ile Reşad'ın bulunduğu Dolmabahçe saraylarının arası sadece iki kilometre olduğu halde iki kardeş birbirlerini on dokuz sene görmemişlerdi. Abdülhamid padişah namına yapılan tebliği dinledikten sonra, nezakete nezaketle mukabele etmiştir: "Zat-ı şâhânelerine karşı beslediğim hürmetkârâne hissiyatımı kendilerine te'yîden arz etmenizi rica ederim. Ahd-i saltanatlarının uzun bir ömür ve afiyetle, muvaffakiyetle devamı için duadan hâlî değilim. Yanımda bulunan küçük oğlum Âbid Efendi ile meşgul olarak burada kendimi avutuyorum. Esbâb-ı istirahatıma müteallik her şey temin edilmektedir. Rahatım için zat-ı şâhâneleri endişe buyurmasınlar."⁶⁷ Abdülhamid seyahat hakkındaki düşüncesini de "Bu zamanda Rumeli seyahatine teşebbüs buyurmuş olmalarını mahz-ı hikmet addederim. Bu havalinin siyasi durumu malumdur, türlü türlü hırslara zemin olan bu vilayetlerde zât-ı şehriyarileri tarafından vukua gelecek bir seyahat ez her cihet iyiliğe doğru bir teşebbüstür. Cenab-ı Hak muvaffakun bi'l-hayr eylesin."⁶⁸ şeklinde ortaya koymuştu. Abdülhamid'in gerek padişah gerekse seyahati hakkındaki bu olumlu değerlendirmesi muhtemelen misafirlerine karşı nezaketi korumasından ileri gelmiştir. Zira aile arasındaki konuşmalarda böyle düşünmediğini, kızı hatıralarında anlatmıştır.

Görüşmede Abdülhamid'in birkaç talebi olmuştur. İstanbul'da kalan ve hizmetlerine ihtiyaç hissettiği birkaç harem mensubunun yanına gönderilmesini, Şehzade Mehmed Âbid Efendi'nin Selanik'teki mekteplerden birisine gitmesi için izin verilmesini, Ahmed Nureddin ve Mehmed Âbid Efendilerin şahıslarına ait köşklerin iadesini, Yıldız'dan ayrıldığı sırada kaybolan ve içerisinde para ve değerli eşyalar bulunan Saliha Naciye Sultan'a ait çantanın da kendisine verilmesini istemiştir. Seyahat sonrasında bu istekler peyderpey yerine getirilmiştir. Âbid Efendi'nin eğitimi için muhafızlardan Mahmud Bey görevlendirilmiş, kalfaların hava almak için haftada bir defa bahçeye çıkmalarına ve diğer maiyetin şehri gezmelerine izin verilmiş, İstanbul'dan Alâtini Köşkü'ne çeşitli cariyelerle birkaç kuş cinsi gönderilmiştir.⁶⁹

Sultan Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu hatıralarında, muhafız Rasim Bey'in elinde gazeteler olduğu halde babasına gelerek seyahatten bahsettiğinde babasının "İnşallah devlet ve millet hakkında hayırlı olur" şeklinde tepki verdiğini yazar. Birkaç gün sonra da Tahsin Paşa

padişahın Abdülhamid'i ziyaret görevini önce kendisine teklif ettiğini fakat bilemediği bir nedenden dolayı geri çevirdiğini, bununla birlikte eski padişahı görmek fırsatını teptiği için sonradan çok pişman olduğunu yazmıştır (Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, II, 7).

⁶⁶ *Yeni İkdâm*, nr. 451, 12 Cemâziyelâhir 1329/10 Haziran 1911.

⁶⁷ S. K. İrtem, "Meşrutiyet'te Saray ve Bâbiâli-44, aynı yer.

⁶⁸ H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 253.

⁶⁹ Aydın Çakmak, *Sürgünde Bir Hakan: II. Abdülhamid'in Selanik ve Beylerbeyi Günleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 112-113.

aynı haberi mübalağalı biçimde Abdülhamid'e açarak fikrini sormuş, o da, pek hoşlanmadığı bu kişiye “*Tabî, biraderimin muvaffakiyetiyle iftihar ederim. Pek isabet buyurmuşlar. Allah muvaffakun bi'l-hayr eylesin*” şeklinde kısaca cevap vererek başından savmıştır. Abdülhamid vaktiyle Halep'e sürdüğü Tahsin Paşa'yı kovduktan sonra yanındakilere onunla ilgili düşüncesini anlatırken, Arnavutlar ve Rumeli seyahati hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“Tahsin Paşa çok fena adamdır. Haksız sürmemiştim. Kolordu kumandanıdır ama bu adamdan devlete, millete hayır gelmez. Şimdi huzuruma girmekten maksadı güya beni müteessir görmek istemesidir. Biraderimi kıskanacağı mı zannediyor. Allah biradere acısın. Adamcağızı çocuk gibi oynatıyorlar. Bu türlü adamlar onu oradan oraya sürükleyip duruyorlar. Arnavut milletini ben çok iyi bilirim. Bu seyahatin maalesef hiçbir faydası olmayacaktır. Tahsin Paşa da Arnavut'tur. Kim bilir beyninde ne gibi emeller, fesatlar vardır. Onu zaman gösterecek.”⁷⁰

Osmanoğlu, Sultan Reşad'ın Selanik'e gelişinin duyulması üzerine zabitlerin Alâtini Köşkü'nü bayraklarla donattıklarını yazmıştır. Zabitler, denizyoluyla gelen seyahat kafilesinin limana girişini köşkün hareminin en üst katından seyretmek istediklerini söyleyince Abdülhamid izin vermiş, kendisi de onlarla birlikte dürbünle izlemiştir. Zabitler Hünkâr'ın hangi gemide olduğunu merakla birbirlerine sorduklarında, Abdülhamid padişah sancağının bulunduğu Barbaros zırhlısını işaret etmiştir. Osmanoğlu, Halid Ziya Bey'in Alâtini ziyaretiyle ilgili anlattıklarını aktarmış, fakat yazarın, babasının derbeder vaziyette ve pejmürde bir kıyafetle tasvir edilmesine ve Âbid'in annesi Naciye Sultan'ın çantasının elinden zorla alınmış gibi anlatılmasına tepki göstermiştir. Bununla birlikte babasının arzularının bir kısmının yerine getirildiğini ve tahsisatına zam yapılarak 1.000 liraya yükseltildiğini kaydetmiştir.⁷¹

Üçüncü Kosova Zaferi: Tarihî Meşhed Buluşması

Seyahat için yürütülen propagandada üzerinde en fazla durulan ve en çok önem verilen etkinlik Kosova bölümüydü. Zira dosta ümit ve cesaret, düşmana korku salacak siyasi mesajlar burada verilecek, Osmanlılık ruhu emperyalist odaklara ve işbirlikçilerine gösterilecekti. İttihad ve Terakki'nin genel sekreteri Hacı Adil Bey, *Rumeli* gazetesinde yayımlanan ve İstanbul basınının iktibas ettiği yazısında, Meşhed'de kılınacak Cuma namazını, İslam tarihinde benzeri görülmemiş “ümmeççe bir namaz” olarak nitelemişti. Bunun basit bir dinî etkinlik olarak kalmayıp, beş asır önce Osmanlıların Avrupa'dan çıkarılması için toplanan Haçlıların Kosova'daki mağlubiyetlerine eşdeğer bir bayram şenliğine dönüşeceğine değinerek bu yüzden mümkün olduğu kadar çok Müslüman'ın Kosova'ya gelmesi gerektiğini vurgulamıştı. Adil Bey'in yazısında cami, cemaat ve Cuma namazı gibi kavramları açıklayan bir giriş yapması dikkat çekiyordu.⁷²

Kosova, Osmanlıların Balkanlarda yerleşmesini hızlandırıp İstanbul'un fethinin kapısını aralayan zaferin adresiydi ve buraların fatihi ve aynı zamanda savaş meydanında şehit düşen ilk Osmanlı padişahı olan I. Murad Hudâvendigâr'ın hatırasını barındırmaktaydı. Sırp Miloş Kobilovic tarafından hançerle öldürülen padişahın cesedi Bursa'ya götürülmeden önce, iç organları çıkartılarak şehit olduğu yere gömülmüş, üzerine bilahare türbe yapılmıştı. Sonraki dönemlerde burası Balkanlara ve Avrupa'ya düzenlenen seferler sırasında Osmanlı ordusunun

⁷⁰ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, 3. Baskı, Selçuk Yayınları, Ankara 1986, s. 211-212.

⁷¹ A. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 212-213. Söz konusu çanta Sultan Vahdeddin zamanında Âbid Efendi'nin annesi tarafından buldurulmuştur. İçerisinden tahviller çıkmış fakat para ve mücevherler bulunamamıştır.

⁷² Hacı Adil, “Kosova Sahrasında Cuma Namazı”, *Senin*, nr. 997-21, 13 Cemâziyelâhir 1329, s. 2; *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 10855, 13 C 1329, s. 1; Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, s. 132; M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 55.

uğramadan geçmediği bir ziyaretgâha dönüşmüştü. Osmanlı'dan günümüze “Meşhed-i Hudâvendigâr”, “Kosova Meşhed-i” ya da kısaca “Meşhed” gibi isimlerle anılagelen, Öztuna'nın tabiriyle Balkan Türklüğünün Kâbe'si olan türbe, kendilerini İslam diniyle tanıştırdığı için Murad Hudâvendigâr'a büyük hayranlık ve saygı duyan Arnavutlar için de son derece kutsaldı.⁷³ Bu yönüyle Türklüğün, İslamlığın ve ikisini mezceden Osmanlılığın simgesi olarak düşünülebilecek türbe, Kosova'da inşa edilmiş ilk ve aynı zamanda günümüze ulaşan en eski Osmanlı mimari eseri idi. Bu bakımdan, Müslümanların halifesi sıfatıyla Osmanlı padişahının, Rumeli fatihi atasının türbesinin yanı başında Cuma namazı kılması sosyal ve politik açıdan büyük anlam taşımaktaydı. Gerilemeye başladığı dönemlerden itibaren ıslahat, nizam-ı cedit, tanzimat, hürriyet, İslamiyet, halifelik gibi birtakım sembollere sarılan Osmanlı Devleti, bu seyahat çerçevesinde meşrutiyet ve din kavramlarını öne çıkarmıştı. Zira devletin bütün halkları söz konusu olduğunda meşrutiyet, dolayısıyla saltanat; Müslüman toplumlar ve Arnavutlar söz konusu olduğunda ise din, dolayısıyla İslamiyet ve hilafet kavramları önem kazanmaktaydı. Halife padişahın Kosova topraklarında Cuma namazı kılmasıyla, Arnavutlarla devlet arasındaki din birliğinin hatırlatılacağı ve pekiştirileceği hesaplanmıştı. Namazın siyasi anlamı ise, Rumeli topraklarını sahiplenme ve oraları Türk egemenliğinde tutma kararlılığının iç ve dış düşmanlara gösterilmesidir. Kısacası, saltanat ve hilafet makamlarının nüfuzunun kullanılmak istendiği bu seyahat, geçmişle birlikte ve ondan ziyade geleceğe sahip çıkma idealini açıklayan bir semboldü.⁷⁴

Cuma gününün İstanbul gazeteleri muhabirlerinden gelecek haberleri dört gözle beklemekteydi. Akşamları yayımlanan *Tercümân-ı Hakikat*, Meşhed buluşmasını ham haberlerle okuyucuna kısaca duyurmuş, bunun yanında Kosova'nın fethini ve Sultan Murad'ı anlatan “Şanlı Gün” başlıklı iki sayfalık bir yazı neşretmiştir.⁷⁵ Aşağıya nakledilen gelişmeler, haliyle bir gün sonrasının gazetelerinden derlenmiştir. Sultan Reşad, Selanik ve Üsküp temaslarını tamamladıktan sonra 15 Haziran sabahı trenle Priştine'ye hareket etmişti. Burada padişahı selamlama görevi Ankara redif taburuna verilmişti.⁷⁶ Tren Priştine istasyonuna gelince, Sultan kendisi için hazırlanmış salonda bir süre dinlendi. Daha sonra kabile atlara binerek, ahalinin ateşli ve samimi alkışları arasında, şehir merkezine gitmek üzere yola koyuldu. Padişahın hükümet konağına girişiyle birlikte top atışları başladı. Burada yaptığı konuşmada ziyaretinin amacını ve bu vesile ile duyduğu heyecan ve sevinci şöyle dile getirdi: “*Milleti görmek üzere gelişimden ve karîben Meşhed'i ziyaret edeceğimden dolayı pek ziyade mesrûrum. Bu seyahati ihtiyârdan maksadım anâsır arasında i'tilâfa hizmettir. Bu maksadın husûlünü görmekte memnûniyet ve mesrûriyetim mütezâyiddir.*” Vilayet erkânı ile görüşmesi sırasında, bahçedeki Priştine ve Vulçitrın'dan gelmiş olan yüzlerce genç üzerlerinde millî giysileri olduğu halde davul zurna ve kaval eşliğinde yöresel oyunlar oynayıp dans etmişlerdi.⁷⁷

Cuma namazının kılınacağı alan önceden hazırlanmıştı. Sultan Murad türbesinin karşısındaki tepeye hünkâr için otağ ile mahfil-i hümayûn olmak üzere bir de çadır kurulmuştu. Mahfilin sağ tarafına minber ve mihrap ile bir kürsü yerleştirilmişti. Minberin kenarları Kutsal Emanetler hazinesinden getirtilen örtülerle süslenmişti. Namazdan önce vaaz veren Abdürreşid İbrahim ve Manastırlı İsmail Hakkı Beyler, inananların kardeşliğine vurgu yaparak, padişaha,

⁷³ Yılmaz Öztuna, *Rumeli'ni Kaybımız 93 ve Balkan Savaşları*, s. 77.

⁷⁴ M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 53-54.

⁷⁵ *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 10849, 18 Cemâziyelâhir 1329.

⁷⁶ 26 R 1329 (26 Nisan 1911), BOA, Dâhiliye Nezareti İdari Kısmı (DH. İD), nr. 29-1/44; *Tazmînât*, nr. 49-26, 18 Cemâziyelâhir 1329. Ziyaretten yaklaşık iki buçuk ay önce Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilerek taburun 3 Mayıs günü katarla Ankara'dan yola çıkarılması ve 8 Mayıs'ta Haydarpaşa'dan vapurlara bindirilmesi istenmişti.

⁷⁷ BOA, BEO. *NGG Defterleri*, nr. 907/55-12, s. 40.

vatana, meşrutiyete bağlılığın dinî zorunluluğuna dikkat çektiler. Yine İsmail Hakkı Bey'in okuduğu hutbenin ardından namaz kılınıp topluca dua edildi. Bundan sonra Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa kürsüye çıkarak önce padişahın nutkunu okudu. Padişahın nutkunda, devlet uğruna canını veren Gazi Sultan Murad'ın türbesini ziyaret etmekle önemli bir sorumluluğun yerine getirildiği ve 1910 olaylarından üzüntü duyulduğu öne çıkmıştı. Bunun yanında söz konusu hadiselerden mahkûm olanların affedildiğini müjdelemişti. Padişah kan davalarının kaldırılmasını istemiş, borcunu ödemeye muktedir olmayanların borçlarını kendisinin ödeyeceğini vaat etmişti. Ayrıca, Arnavut evlatlarının yasalara bağlı kalacaklarına inandığını ve böylece Sultan Murad'ın ruhunun şad olacağını dile getirmişti.⁷⁸

Sadrazam Hakkı Paşa daha sonra kendi konuşmasını yaptı. “*Arnavut Kardeşlerim!*” hitabıyla başladığı nutkunda, Osmanlıların Rumeli'deki varlıklarının temelini Kosova Meydan Muharebesi'nde atıldığını belirtti, ziyaretin anlam ve önemine değindi. Bu kadar Müslüman'ın ancak Kâbe'de toplanabileceğine dikkat çeken Hakkı Paşa, Kosova sahrasını Ararat'a benzetti. Geçen yıl yaşanan hadiselerin cahil bir grup tarafından meydana getirildiğini, bundan bütün Arnavutların suçlu tutulmayacağını, Arnavut halkının devlete ve padişaha sadakatinden şüphe duyulmadığını ifade etti. Arnavutların en önemli düşmanlarının cehalet ve kan davası olduğunu belirten Sadrazam, bozguncuların tahriklerine kapılmamak gerektiğini, kin gütmenin Müslümanlıkla bağdaşmadığını vurguladı.⁷⁹ Hakkı Paşa konuştuğu topluluk sık sık “Padişahım çok yaşa!” sloganı atmış ve “Baba!” nidalarıyla tepki vermişti. Sadrazamdan sonra İttihad ve Terakki'nin etkili hatiplerinden Ömer Naci, Erzurum heyetinden Nazım Nazmi, Trabzon heyetinden Sadık Bey vs. birlik temalı konuşmalar yaptılar.

Nutukların ardından temel atma töreni yapıldı. Meşhed'de günün anısına somut eserler de bırakılmak istenmiş; avlu içerisine bir çeşme inşa edilerek, planını I. Millî Mimarlık Akımı'nın öncülerinden Kemaleddin Bey'in çizdiği ve masrafı padişah tarafından karşılanacak olan Reşadiye Medresesi'nin temeli atılmıştı. 1600 metrekarelik alanda iki kat olarak tasarlanan medresenin birinci katında derslikler ile yemekhane, ikinci katında ise koğuşlar ve mescit yer almaktaydı.⁸⁰ Medresenin temel taşını bizzat koyan Sultan Reşad, inşa masrafını kendi kesesinden karşılamayı ve aylık taksitler halinde göndermeyi vaat etmişti. Padişah ilk etapta 5.500 lira ödemiş, ayrıca inşaatı denetlemek ve belirlenen plan ve sağlamlıkta yapılmasını sağlamak üzere bir de mimar görevlendirmişti. Ancak Balkanlara dönük birçok proje gibi, medrese inşaatı da akim kalacaktır. Zira temel inşaatından kısa süre sonra Arnavutluk isyanı başlayacak, bunun üzerine işçiler inşaat alanını terk edeceklerdir. Sultan Reşad vaat ettiği taksiti göndererek, inşaatın devam ettirilmesini isteyecek, ancak ısrarı işe yaramayacaktır.⁸¹

O gün Cuma selamlığı da Kosova meydanında yapılmıştı. Meşhed'den İstanbul'daki yöneticilere ve hanedan üyelerine gönderilen telgraflarla, Cuma namazının ve selamlığının icra edildiği bildirilirken, padişah ve seyahat hakkında son durum bilgisi de verilmiştir. Şehzade Abdülmecid Efendi, namaz ve selamlık resminden dolayı padişaha tebrik telgrafı göndererek, “İmam'ül-Müslimîn halife-i rasûl-i Rabbilâlemîn olan padişah”ın Meşhed-i Mübarek'te

⁷⁸ “*Arnavud evlâdlarımın cümlesi necâtin kanuna itaatte olduğunu takdir ederek bunun hilâfi ilkaâtta bulunacak fesedeye ittiba' eylemezler ve kan gütme âdetini terk ile haklarını kanunda ararlar ise Hudâvendigâr Gazi hazretlerinin ruh-ı şerîfi mes'ûd olacaktır...*” (BOA, BEO. *NGG Defterleri*, nr. 907/55-12, s. 41).

⁷⁹ M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 58-59; N. Yazıcı, “İsmail (Tuncu) Bey'in Hâtıra-i Seyahati”, s. 1109. Padişahın nutkunun bir kısmı ve Sadrazam'ın konuşmasının tamamı için bkz. “*Nutk-ı Hümâyûn Sureti*”, *Donanma*, nr. 16, Receb 1327, s. 1466-1470; N. Yazıcı, “İsmail (Tuncu) Bey'in Hâtıra-i Seyahati”, s. 1126-1130.

⁸⁰ *Senin*, nr. 1059-29, 21 Cemâziyelâhir 1329; M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 60.

⁸¹ Kemalettin Kuzucu, “Kosova'daki Tarihi ve Kültürel Mirasımız Meşhed-i Hüdevendigar”, *Bir İnsan-ı Selim Prof. Dr. Azmi Özcan Armağanı*, ed. R. Arkan-H. Demiryürek, Lotus Yayınevi, Antalya 2016, s. 122.

imâmet etmesinin İslam âleminde geniş yankı yapacağına ve Osmanlı hanedanının şanını daha da yücelteceğine dikkat çekmiştir. Gelişmelerin ve padişahın mesajının İstanbul basınında yakından takip edildiğini belirten Abdülmecid Efendi, böyle bir bahtiyarlığa başka hiçbir padişahın mazhar olamadığını da eklemiştir. Buna yazılan cevapta, padişahın tebrikten memnun olduğu, Priştine'den ayrılarak Selanik'e döndüğü, Salı günü ise seyahatin son kısmını teşkil eden Manastır'a hareket edileceği bildirilmiştir.⁸² Aynı şekilde Saliha Sultan'a da teşekkürle beraber program hakkında bilgi verilmiştir.⁸³ Gerek Meşhed buluşması gerekse tüm seyahat süresince hanedan üyelerinden Rumeli'ye en fazla telgraf gönderen Veliâht Mehmed Vahdeddin Efendi'dir. Daha kafile İstanbul'dan ayrılır ayrılmaz Barbaros zırhlısına telgraf çekmiş, ikinci telgrafı ise padişah Selanik'e indiğinde ulaşmıştı. Bunlardan birincisinde padişahın sıhhatine hâlel gelmeden başarılı bir seyahat arzuladığını dile getirmiş; ikincisinde ise oğlu Necmeddin ile birlikte padişahı seyahat dönüşünde Çanakkale'de karşılamak istediğini ve bunun için iradesini beklediğini belirtmiştir.⁸⁴ Üsküp'teyken gelen telgrafta irade talebinin neticesini sormuştur. Meşhed'e ulaşan telgrafında ise, atalarının hiçbirisine nasip olmayan böyle bir Cuma'nın edasından dolayı ağabeyini tebrik etmiştir.⁸⁵

Meşhed'e payitahttan, yurdun dört yanından, bilhassa Balkan şehirlerinden tebrik telgrafları yağmıştır.⁸⁶ Taşradan gönderilen telgraflarda milletin tek yürek olarak Meşhed buluşmasına kilitlendiği ifade edilmiştir. Manisa'dan Belediye Reisi Mehmed Fevzi, Müftü Şems ve İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetim kurulu adına çekilen telgrafta, burada namaz için toplananların kalbinin Meşhed'deki yüz binlerin kalbiyle birlikte attığı belirtilmiş; Osmanlıların birliği için canlarını hiçe sayan yüz binlerce şehidin reisi Murad Hudâvendigâr'ın türbesinde okunan dualara refakat ettikleri dile getirilmiştir.⁸⁷ İpek Mebusu Bedri Bey, şehit I. Murad zamanından itibaren İslam'la şereflenerek asırlardan beri Osmanlı ordusu saflarında Yemen, Irak, Çaldıran ve daha nice uzak bölgelerde şehit olan ve fakat bugün hükümdarın yüzünü görmek kendilerine kısmet olmayan Arnavutların ruhlarını imrendiren bu seyahatten dolayı teşekkür etmiş, bugünün "tarihlere altun yazılarla geçeceğini" belirtmiştir.⁸⁸ Preşova İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetim kurulu tarafından çekilen telgrafta ise ise, padişahı karşılamak üzere Üsküp'e gönderdikleri heyetin kabul edilmesinin ve iltifata mazhar olmalarının Müslüman ve

⁸² BOA, MB, nr. 890/67, lef 2.

⁸³ Saliha Sultan'ın Priştine'ye çektiği 3 Haziran 1327 tarihli telgrafı metni, "*Sıhhat-i hâl ve afiyet-i bâl ile temâdî-i ömr ü ikbâl ve tevâfûr-i şâh ve iclâl-i cenâb-ı cihanbânîleri duavâtıyla bulunduğumun arziyle istidâme-i a'tâf ve istîfâ-yı eltâfa mücâseret eyledim. Ol babda ve kâtibe-i ahvâlde emr u ferman velinimet-i bî-imtinân efendimiz hazretlerindedir. Cariyeleri Saliha*". Cevapta ise şunlar yazılmıştı: "*Telgrafnâme-i ismet-penâhîleri manzûr-ı 'âli ve mücib-i mahzûziyyet-i seniyye-i cenâb-ı padişâhî olmuştur. Zât-ı hazret-i hilafet-penâhî dîn bi'l-'izz ve'l-âfiye Priştine'den Selanik'e şeref-i muvâsalet buyurmuşlar ve önümüzdeki Salı günü Manastır'a azimet-i şahane mukarrer bulunmuştur.*" (BOA, MB, nr. 890/73).

⁸⁴ Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, II, 9-10.

⁸⁵ 3 Haziran 1327, BOA, MB, nr. 890/66. Şehzade Vahdeddin seyahatin her aşamasında telgraf çekmişti. Telgrafların muhatabı Başmabeynci Lütfi Bey, telgrafları aldığı Halid Ziya Bey'e gösterir, yorum yapmadan tebessümle birbirlerinin yüzlerine bakarak zihinlerine gelenleri anlatmış olurlardı. Lütfi Bey telgrafları Hünkâr'a gösterdikten sonra hemen acele cevap yazardı. Vahdeddin'in telgraflarının içeriği saygı sunmaktan, saltanata bağlılıktan, padişahın selamet ve sıhhati için duadan ve seyahatin başarı ile geçmesini temenniden ibaretti. Fakat Uşaklıgil'e göre işin mahiyeti tamamen farklıydı. İttihad ve Terakki'nin kendisine muhalif olduğunu bilen Vahdeddin'in veliahtlıktan düşürülmesi yönünde korkuları vardı ve bu yüzden padişah mevkiinde bulunan büyük kardeşinin himayesine sığınarak korkularını yatıştırmak ihtiyacında idi (Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, s. 271-272).

⁸⁶ Askerî Müze Müdürü Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Kosova'daki temaslarından dolayı padişahı tebrik ettiği telgraf için bkz. BOA, MB, nr. 890/65.

⁸⁷ BOA, MB, nr. 890/64.

⁸⁸ BOA, MB, nr. 890/61.

gayrimüslim bütün üyelere gurur verdiği dile getirilmiştir.⁸⁹ Vulçitrın'dan Belediye Reisi Ragıp ile iki müderris ve eşrafın, Meşhed'den Selanik'e dönen padişaha gönderdikleri telgrafta, yüzünü görmüş olmalarından dolayı kalplerindeki sevginin katlanarak arttığını belirtilmiştir.⁹⁰

En anlamlı etkinlik, Bursa'da düzenlenmişti. Vali Hüsnü Bey, aynı gün Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Meşhed'de "İmam-ı Müslimîn ve Halife-i rûy-ı zemin efendimiz hazretlerinin" etrafında kenetlenen ahaliyle kalp ve ülkü birliği etmiş olan maşerî bir kalabalığın Çekirge'deki Hudâvendigâr Camii'nde Cuma namazı kıldığını, ardından mevlit okunup şehit padişahın ruhuna hediye edildiğini yazmıştır. Padişahın kabrinin ziyaretinden sonra Acemler mesiresinde askerî mektep talebeleri ve jandarmanın geçit resmi yaptığını, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Bursa'daki kulüplerinin düzenledikleri etkinliklere on binlerce kişinin katıldığını eklemiştir.⁹¹

Padişahın yanı sıra, şehzadelerin, sadrazamın, nazırların ve birçok bürokratin katılımıyla Meşhed'in ziyareti ve Kosova ovasında olağanüstü bir kalabalıkla Cuma namazı kılınması kamuoyunda türlü şekillerde yorumlanmıştır. Bu "şanlı hadise" ile, I. Murad'ın 1389'da maddeten fethettiği Kosova'nın şimdi manen fethedildiği ileri sürülmüştür. *Sırât-ı Müstakîm*, 30 milyon Osmanlı'nın padişahı, 300 milyon Müslüman'ın halifesi İmâm'ül-Müslimîn Sultan Reşad'ın Kosova'yı manen feth ve ihya ettiğini yazmıştır.⁹² O ayki sayısını Rumeli seyahatine tahsis eden *Donanma* dergisi ise, Meşhed'de eda edilen Cuma'yı, Hacı Adil Bey'in dediği gibi, "ümmeğe bir namaz" olması hasebiyle bütün İslam âleminin nasiplendiği bir ibadet olarak telakki etmiştir.⁹³ *Tanîn* yazarı Babanzâde İsmail Hakkı, seyahati "Üçüncü Kosova Zaferi" olarak nitelendirmiş; ilk iki zaferin devletin devamını sağlayan bir süreç olduğunu, şimdikiğin ise devletin bekasına hizmet edecek karakter taşıdığını savunmuştur. Temeline ilk taşı padişahın koyduğu Priştine Medresesi'nin önemine değinen yazar, bunun geçmiş ile gelecek arasında kültür köprüsü kuracağını belirtmiştir. Af konusuna da değinen Babanzâde, önceki yılki hadiselerle karışanların tutuklanmasını meşru bulmakla birlikte, devletin baba olarak görüldüğü rejimlerde intikamın yeri olmadığını, nitekim affi etkili bir silah olarak kullanan Sultan Reşad'ın Arnavutları dizginlemeyi başardığını belirtmiştir.⁹⁴ Babanzâde'nin nitelemesine katılan *Donanma*, bu üçüncü zaferin, şehirlerin değil kalplerin fethi şeklinde tecelli ettiğini belirtmiştir.⁹⁵ Ahmed Esad'ın *Ziyâ* gazetesi, Sultan Reşad'a müyesser olan "feth-i mübîn-i manevi"nin, yakın geçmişe kadar Osmanlı Avrupa'sını felakete sürükleyip acziyete düşüren fenalıklara bir çizgi çekeceğini savunmuştur.⁹⁶

Meşhed buluşmasına ne kadar katılım olduğu konusu tartışmalıdır. Bazı yazarlar on binlerce⁹⁷ gibi muğlak ifadeler kullanırlarken, gerek İttihad ve Terakkici gerekse muhalif basın

⁸⁹ BOA, MB, nr. 890/62.

⁹⁰ BOA, MB, nr. 890/70

⁹¹ BOA, A. AMD, 1224/93; *Yeni İkdâm*, nr. 459; *Tazmînât*, nr. 51-28, 20 Cemâziyelâhir 1329.

⁹² "İmâm'ül-Müslimîn Meşhed-i Hudâvendigâr'da", *Sırât-ı Müstakîm*, nr. 146, 18 Cemâziyelâhir 1329, 249-250.

⁹³ "Seyahat-i Padişahî ve Hisse-i Mefharet", *Donanma*, nr. 16, Receb 1329, s. 1443.

⁹⁴ "Pederâne bir idareyi kendisine düstur-ı harekât ittihaz eden bir devlet elbette hiss-i intikamı kendisine rehber kılamaz. Vâkıâ dünyada intikam kadar tatlı bir zevk-i vahşiyane yoktur. Fakat intikamdan daha tatlı, daha âli bir zevk vardır ki o da afvdir. Padişahlara yakışan zevk ise budur." (Babanzâde İsmail Hakkı, "Üçüncü Kosova", *Senin*, nr. 1003-27, 19 Cemâziyelâhir 1329/17 Haziran 1911, s. 1).

⁹⁵ "Seyahat-i Hümâyün Tafsilatı", *Donanma*, nr. 16, Receb 1329, s. 1463. Dergi, seyahatin sonuçlarını şiirsel bir dille şöyle özetlemiştir: "Fez-i Meşrutiyet, cevelân-ı dem-i hamiyet, millette hareket, ittihad-ı anâsıra tevhid-i kulûba hizmet, en büyük guzâtın revân-ı mübarekine ithâf-ı tahiyet, bunca kan pahasına mal olan Rumeli'de mevcudiyet-i Osmâniye'yi cihana tebliğe himmet." (s. 1470).

⁹⁶ M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 64.

⁹⁷ Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, haz. T. Yıldırım-Ş. Özdemir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2011, s. 358.

300 bine ulaşan rakamlar ortaya atmıştır. *Sabah* gazetesi, “*Dün üç yüz bin muvahhid cemaat-i kübrâ ile fariza-i salât-ı Cuma’yı edâ ve şehîd-i namdârın rûh-ı pür-fütûhuna Fatıha ithaf etmekle...*” diye başlayan abartılı iddiasını, Meşrutiyet idaresinin takip ettiği politikanın ne kadar isabetli olduğuna bağlamıştır.⁹⁸ *Donanma* dergisi birkaç 100 binden bahsederken,⁹⁹ muhalif *Tazmînât* gazetesi de padişahı sahrada 300 binden fazla Arnavud’un karşıladığını belirtmiştir.¹⁰⁰ *İkdâm* gazetesi ise 100’den fazla kalabalığı Arnavut ve Bosnalı olarak takdim etmiştir.¹⁰¹ Padişahın başkâtibi Halid Ziyâ en az 50 bin,¹⁰² Lütfi Simavî tahminen 100 bin,¹⁰³ Sir Edwin Pears 80 bin rakamını vermişlerdir.¹⁰⁴ Padişahın kayınbiraderi ve Saray’ın üçüncü mâbeyncisi İbrahim Efendi’nin oğlu olarak seyahate katılan ve hatıralarını yazan İsmail (Tuncu) Bey 100-120 bin arası sayıdan söz etmiştir.¹⁰⁵ Sadrazam Hakkı Paşa ise, İstanbul’daki vekiline gönderdiği telgrafta kalabalığın 100 binden fazla olduğunu yazmıştır.¹⁰⁶ Aşağıda belirtileceği üzere Cafer Tayyar Paşa da aynı kanaattedir. Halkın maneviyatının yüksek tutulması amacıyla rakamların abartıldığı muhakkaktır. En makul miktarlardan birisini veren Halid Ziya Bey, katılımın daha yüksek olması gerekirken, Dâhiliye Nezareti’nin bir emrini yanlış yorumlayan yerel yöneticiler yüzünden düşük gerçekleştiğini belirtmiştir. Rus Çarı II. Nikola’nın düşününde¹⁰⁷ izdiham nedeniyle binlerce kişinin ezilip öldüğünü hatırlayan hükümet, benzer bir afetin yaşanmaması için Kosova vilayeti yöneticilerine uyarıda bulunmuştu. Bunu yanlış anlayan mülhakat yöneticilerinden çoğu, Meşhed’e gitmek isteyen ahaliyi geri çevirmiştir. Aksi takdirde padişahın Meşhed’de Cuma selamlığı yapacağını ve namaz kılacağını duyan Arnavutların akın akın koşacağı ve mahşerî bir kalabalık oluşacağı kesindi. Neticede beklenen sayının yarısı gelebilmiş, izdiham bir tarafa, Cuma alayı ve namazı şaşılacak kadar az bir ahali ile gerçekleştirilmiştir. Yazar, katılımın düşüklüğünden sefaretlerin anında haberdar olduklarını, dönüşte Dolmabahçe Sarayı’na girdiklerinde Avusturya Sefiri Pallavici’nin koluna girip bir kenara çekek, “Öyle işitildi ki, Cuma günü Arnavutlardan pek az adam bulunmuş” dediğini yazmıştır.¹⁰⁸ Düşüklüğün bir nedeni de, padişaha bağlılığı ile bilinen İpek, Yakova ve Prizren bölgelerinin Sultan’ı karşılamaya temsilci göndermemeleriydi.¹⁰⁹ İngiliz Konsolosluğu raporları ise, Sadrazam’ın Priştineli Hasan ve Gilanlı Beytullah başta

⁹⁸ *Sabah*, nr. 7809, 19 Cemâziyelâhir 1329.

⁹⁹ “Seyahat-i Hümâyûn Tafsilatı”, *Donanma*, nr. 16, Receb 1329, s. 1465.

¹⁰⁰ *Tazmînât*, nr. 49-26, 18 Cemâziyelâhir 1329; nr. 50-27, 19 Cemâziyelâhir 1319.

¹⁰¹ *Yeni İkdâm*, nr. 455, 16 Cemâziyelâhir 1329.

¹⁰² H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 269.

¹⁰³ Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han’ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, II, 13.

¹⁰⁴ Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, D. Appleton and Company, New York 1916, s. 133.

¹⁰⁵ N. Yazıcı, “İsmail (Tuncu) Bey’in Hâtıra-i Seyahati”, s. 1107.

¹⁰⁶ “Zât-ı hümâyûn-ı hazret-i padişâhî maksad-ı aslî-i seyahatleri olan Murad Hân-ı Evvel hazretlerinin Meşhed-i mübareklerine bi’l-âfiye vâsil olarak orada yüz bini mütecâviz cemiyet-i kübrânın feverân-ı hissiyât-ı sâdikası arasında salât-ı Cuma’yı edâ buyurdıkları ve o sırada bilumum memâlik ve millet-i Osmanîyye’nin selamet ve saadetine duahân oldukları ve geçen seneki hadisâtдан dolayı mahkûm ve maznûn bulunan mücrimîn-i siyasiyenin afvına ve diyet davalarının sulhen tesviyesi hususunda ihsân ve âtfet-i seniyyeye ve bazı vesayâ-yı aliyyeye dair iradât-ı seniyye taraf-ı senâveriden ahaliye tebliğ ve tefhîm olunarak cümlelerin tezâhürât-ı şevk ve şâdisi ve hissiyât-ı umûmiyye-i ubûdiyyet-kârîsi gayr-i kâbil-i tasvîr idüğü tebşîr olunur.” (BOA, BEO. NGG Defterleri, nr. 907/55-12, s. 41-42).

¹⁰⁷ Afet, Çar’ın Aleksandra Fyodorovna ile evlenmesi için haftalar öncesinden başlayan törenler ve ziyafetlerin sürdüğü sırada, taç giyme merasiminin yapıldığı 18 Mayıs 1896 tarihinde Kodinka meydanında hediye almak için yarışan halkın izdiham nedeniyle birbirini ezmesi sonucu meydana gelmiş ve resmî rakamlara göre en az 1.300 kişi ölmüştür (*İkdâm*, nr. 671, 20 Zilhicce 1313; *Sabah*, nr. 2459, 22 Zilhicce 1313; *Tercümân*, nr. 21, 2 Haziran 1896; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 365).

¹⁰⁸ H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 262-263.

¹⁰⁹ Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 185.

olmak üzere yöresel önderleri özellikle davet ettiğini ve köylülerin katılımının sağlanmasını rica ettiğini yazmaktadır. Buna rağmen Osmanlı ordusunun baskılarına yönelik şikâyetlerin olduğu İpek, Yakova ve Prizren bölgeleri çok az resmî temsilci göndermişti. Bu bilgilerden hareketle, yeteri sayıda insan toplamak konusunda büyük güçlüklerin çekildiğini belirten Zürcher, tören sırasında çekilen fotoğrafları da göz önünde bulundurarak en fazla 20 bin kişilik bir grubun katıldığını kaydetmiştir.

Kalabalığın beklenenden az olmasından sonraki ikinci hayal kırıklığı, padişahın nutkunun Arnavutçaya tercümesi sırasında yaşanmıştır. Tercüme görevi Manastırlı İsmail Hakkı Bey'e verilmişti. Fakat çevirmeye sıra geldiğinde "bir kelime Arnavutça bilmediği cevabını" vermesi şaşkınlık yaratmıştı. Lütfi Simavî, hâlbuki onun padişahın maiyetine sırf bu vazife için alındığını belirtmiştir. Manastırlı'nın, derhal ellerini kaldırarak, "biçare cahil Arnavutların hatta oldukça tahsil görmüş kimselerin anlamayacağı" bir terminoloji ile Arapça uzun bir dua ederek vaziyeti kurtarmaya çalıştığı¹¹⁰ o anları Uşaklıgil şöyle anlatmıştır:

*"Nutkun Arnavutçaya tercümesini yapmak için maiyet-i şâhânedede getirilmiş olan ayândan Manastırlı İsmail Hakkı Efendi bu vazifeyi ifa etmek üzere kürsüde sadrazamın yanında bulunuyordu. Bütün hazır bulunan Arnavut cemaati, padişah namına sadrazamın neler söylediğini anlamak için kendi ırklarından olan bu zatın kendi lisanlarıyla ağızlarından çıkacak sözleri sabırsızlıkla beklerken, işte bu dakikada hiç beklenmeyen bir hadise oldu. Meğer İsmail Hakkı Efendi, hiç Arnavutça bilmezmiş. Bunu evvelce söylemiş olsaydı elbette başka bir çare bulunurdu. Böylece nutuk sanki irad edilmemiş oldu ve bu büyük günün ikinci sakat tarafı da böylece vukua gelmiş oldu."*¹¹¹

Meşhed programına yönelik eleştirilerden birisi de konuşmaların içerikleri ile ilgiliydi. İrtem, "Bâbîâli edası ile" yazılmış bir metin olarak nitelediği padişahın nutkunun, hitap ettiği kitlenin kültür düzeyi göz önünde bulundurularak daha açık yazılabileceği ve içine heyecan verici ifadeler katılabileceği üzerinde durmuştur. Hakkı Paşa'nın kendi konuşması, padişahın nutkunda sıralanan maddeleri açıklamaktan öteye gitmemiş, Arnavutluk'un padişah tacının en kıymetli bir pırlantası olduğunu ilave etmişti. Buna rağmen Arnavutlar "Padişahım çok yaşa!" nidâlarıyla "padişah ve devlet için can vermeye hazır oldukları"yı haykırmışlardı.¹¹² İttihad ve Terakki muhaliflerinin en gür seslerinden Lütfi Fikri ise Sadrazam Hakkı Paşa'nın nutkunu malayani bulmuş, hal ve hareketlerinin de inandırıcı olmadığını savunmuştur. Yazara göre kamuoyu artık, "kocakarı masallarından, kurtlar kuşlar hikâyelerinden, Osmanlı tacının en kıymetli bir cevherinin Arnavutluk olduğu" yolundaki söylemlerden bıkmıştı. Tarih ve strateji bilgisinden yoksun Sadrazam, meselenin sosyo-ekonomik arka planını göremediği için bu büyük sorunu basite indirgemişti: "Arnavutların iki kabahati varmış, biri cahil olmak diğeri kim ne söylerse kanmak imiş! İnsan devletin nasıl bir mesele-i hayatiyye karşısında bulunduğunu unutsa şu söze kahkahalarla güler." Tarihsel ve sosyolojik gerçeklerden bihaber yapılan bu nutuk, kamuoyunu tatmin etmekten uzaktı. Kendi halkına bile inandırıcı gelmeyen böyle bir yaklaşım, Türkiye'nin Arnavutluk için ıslahat yapacağına hiçbir zaman inanmayan Avrupa kamuoyunun fikirlerini asla değiştirmeyecekti.¹¹³

Dîdâr-ı Hümâyûnu Görmek yahut Rumeli'de Padişah Algısı

¹¹⁰ Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, II, 13.

¹¹¹ H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 269.

¹¹² Süleyman Kâni İrtem, "Meşrutiyet'te Saray ve Bâbîâli-45: Sultan Reşad'ın Arnavutluk Seyahati, Kosova Sahrasında Okunan Beyanname-Rumeli'den Avdet", *Akşam*, nr. 7409, 8 Haziran 1939, s. 12.

¹¹³ Lütfi Fikri, "Avrupalılar Bize İnanmıyorlar", *Tazminât*, nr. 55-32, 24 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.

İttihad ve Terakki'nin Balkanlardaki ajitatif yayın organlarından *Süngü*, padişahın Rumeli'ye gelişini "îd-i millî", yani millî bayram olarak nitelemişti. Acele ile yayımlandığı için anlatım bozuklukları içeren bayram yazısının bir kısmı şöyleydi:

"Vatanda bayram var. Millet gülüyor. Sancak açılmış, davullar çalıyor. Büyük Osmanlı günü de böyle idi. Büyük padişahımız geldi. Balkanlarda şimşekler çaktığı günler, Avrupa'ya yıldırımlar düştüğü günlerde böyle gelinmişti. Vatanın bağrındaki Bosna ve Hersek yarası sarılmıştır. Ordunun vicdanındaki Tuna intikamı damla damla kanıyor. Fakat bugün için olsun durmuştur. Millet'in yüreğindeki Girit artık acıtmıyor. Çünkü bizimdir. Balkanlardaki yangın sönecektir. Karadağ ya al kana boyanacak, ya kapkara kalıp mangır gibi bir paralık olacaktır. Hasretler kavuştu, garipler kalmamıştır. Zavallı Osmanlılar babalarına sarıldı. Öksüzler, yetimler, dulların gözyaşları dinmiştir. Artık vatanda gurbet yok garip yok. Hasret yok, matem olmayacaktır. Çünkü şühedâ mezarları çiçekler açtı. [...] Haydi ey büyük Osmanlılığın büyük padişahı! Murad-ı Hudâvendigâr'ın sen de ikinci bir Yıldırım'ı ol. Çünkü üstünde yürüdüğümüz şehitlikte Osmanlı asırlarının fedakâr evlatları, kemikleri gömülüdür..."¹¹⁴

İttihadçı yandaşı olması hasebiyle *Süngü*'nün bu tavsifi mübalağalı bulunabilir, ancak aşağıda verilecek birkaç örnek, Hünkâr'ın ziyaretinin gerçekte de olağanüstü bir rüzgâr estirdiğine delalet etmektedir. Halkın sevincinin ancak "çılgın" tabiriyle ifade edilebileceğini belirten Uşaklıgil, gidilen her yerde Slav, Türk, Rum, Bulgar, Arnavut tüm unsurların, aralarındaki etnik, siyasi, dinî ve ideolojik farklılıkları, anlaşmazlıkları ve husumeti unutarak "bütün memleketi istila eden bir sevinç kasırgasının tesiri altında sarhoş" olduklarını yazmıştır. Selanik'teki heyecanın, Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'u kaplayan taşkın sevinç manzarasını hatırlattığını belirtmiştir. Bu tür toplumsal hadiselerde görüldüğü üzere sevinç dalgası kolektif bilinci tatil etmiş, Selanik baştan başa "İleri ileri arş ileri/Alalım düşmandan eski yerleri" marşıyla çalkalanıp durmuştur.¹¹⁵

Seyahate trenle katılan Ubeydullah Esad'ın Selanik'te otele yerleşmeden önce tanık olduğu ve bir kısmı aşağıya alıntılanan şehir manzarası tasviri de ilginçtir:

"Büyük bir izdiham her taraftan taşıyordu. Gazinoların masaları hemen bütün meydanı doldurmuş; ortada ince, uzun, kıvrıntılı bir geçit muhalif istikametlere doğru akan insanlarla adeta bir anafor halini almış, cereyana kapılanları mütemadiyen çekip götürüyordu. Rengârenk elbiselerin, rengârenk şapkaların, tuvaletlerin imtizacıyla garip bir hal alan meydanın manzarası cidden pek dil-firîb idi. Musevi kadınlardan kıyafet-i milliyesini muhafaza edenlerin o şâyân-ı tetkik kisveleriyle, bu halkın arasına karışmaları, yeşil saltalarıyla fıstıkî çatkılarıyla, salkım salkım incileriyle mağrur ve mütevekkil dolaşmaları manzaraya başka bir garâbet bahşediyordu [...] Akşam olmak üzere idi; küçük, minimini müvezzilerin çığlıklarıyla meydan adeta gürlüyordu. Herkes bu gürültülerin sebebini anlamak için sabırsızlanıyordu. Nihayet Musevi bir çocuk lastik bir top gibi, masamızın önüne düştü. Yerinde duramıyor, mütemadiyen zıplıyor, mütemadiyen bağırıyordu:

— Padişahımız geliyor, geliyor, geliyor! Ve elindeki ilaveleri masamıza îsâr ediyordu. Birer tane kapıştık. Bir hamlede okuduk: Zât-ı hazret-i padişâhînin Selanik'e müteveccihen İstanbul'dan hareket buyurdıklarını kemâl-i meserretle anladık. Bu meccanen tevzi edilen ilaveleri taşıyan yüzlerce çocuklar, müvezziler her taraftı dolduruyor, her tarafta bağrışıyor, bütün bir memleketin çehrelerine birer ibtisâm-ı sürûr serpiyorlardı.

¹¹⁴ *Sırât-ı Müstakîm*, nr. 145, 17 Cemâziyelâhir 1329, s. 237.

¹¹⁵ H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 261-262. Yazar bununla ilgili olarak biraz ilerleyen sayfalarda şunları yazmıştır: "Meşrutiyet'in ilanını müteakip Cemiyet, bir imam ile bir Hıristiyan papazını, bir Musevi hahamını bir arabaya bindirip İstanbul'da sokak sokak dolaştırırken henüz bönce ümitlerden sıyrılmak ayıklığını bulamayan halkta nasıl bir ümit hâsıl oldu ise, o gece bizlerde de öyle bir ümit uyandı. Her gecenin sabahı ona uygun olsa..." (s. 266).

Bu masum yavrucukların bu mes'ûd müjdelerini hararetli alkışlarıyla saran halkın bütün mevcudiyetinde şimdi sârî bir haz ve sürûr uçuşuyordu; beller doğruldu, başlar dikeldi; parlayan gözlerden müteheyyiç kalp ve vicdanların bütün ihtisasât-ı mes'ûdânesi her tarafa yayılıyordu. Bu ulvî hal beni müteessir etti. Düşündüm, asırlardan beri padişahlarına mütehassir kalan bu vatandaşlarımın şu andaki umumî saadeti dünyanın en azametli servetleriyle kâbil-i istihsal olamayacak kadar büyük ve derin idi.”¹¹⁶

Üsküp'ün Köprülü istasyonunda on bir yaşında Dimçe adlı Bulgar çocuğu padişaha takdim edilmişti. Dimçe çok güzel bir Türkçe ile söylediği “*Bizi bizden ziyade seven sevgili babamız! Bizi bizden ziyade düşünen canımız Padişahımız! Ben bir Bulgar'ım. Bulgar tebaanın sadâkat ve hissiyatına tercüman oluyorum. Altı yüz seneden beri yekvücut yaşayan bu milletin çocukları, bu vatan uğrunda ölmeyi yine cana minnet bileceklerdir*” sözleri herkesi şaşırırken, bazı kişiler gözyaşlarını tutamamıştı. Daha sonra yedi-sekiz yaşlarında bir Türk kızı Hünkâr'ın yanına gelerek “*Sen bize bugün yeni bir hayat, yeni bir istikbal verdin*” demiştir. Padişah çocuklara iltifat edip hediyeler vermiş, Dimçe'yi İstanbul'da okutmak için ailesinin rızasını almak istemişti. Ebeveyni bunu duyunca, değil sadece evlatlarının tahsiline rıza vermek, bütün ailenin padişah uğrunda canlarını fedaya amade bulduklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine Dimçe'yle birlikte, Firzovik istasyonunda konuşma yapan Yakovalı Arnavut çocuğu ve Gevgili istasyonunda karşılaştığı zeki bir Rum çocuğu da padişahın iradesiyle Gülcemal vapuruyla İstanbul'a getirilecektir.¹¹⁷

Üsküp'te ilk akşam, Müslüman ve Hıristiyan okullarının hocaları ve talebeleri kol kola vaziyette, ellerinde bayraklar ve meşaleler olduğu halde, Hünkâr'ın kalacağı Mekteb-i Sultanî'nin önüne gelerek gösteri yapmışlardı. Padişah bunların içerisinden ve farklı uluslardan beş kız ve beş erkek çocuğun kendisine gönderilmesini istemişti. Padişah çocukları tek tek okşayarak erkeklere yeni bastırılan sikkelerden birkaç parça, kızlara da elmas iğne hediye ettikten sonra, “*Böyle kardeş gibi geçininiz. Muhabbetiniz devam etsin. Ben de pederlik vazifesini bilâ-istisnâ ifa ederim*” şeklinde öğütte bulunmuştur.¹¹⁸ Gördüklerinden hayli müteessir olan Emniyet-i Umûmiye Müdürü Galip Paşa'nın, Osmanlı tarihinin böyle bir manzarayı yazmadığını söylemesi üzerine padişah, Meşrutiyet padişahı olmanın farkını şu cümlelerle dile getirmiştir: “*Cenab-ı Hak hüsniyet erbabına muvaffakiyet ihsan buyurur. Benim hüsniyetim vardır. Cenab-ı Hak'tan daima muvaffakiyet ümit ederim. Tarihimizde hükümdarlara ait pek çok misal mevcuttur. Fakat o zamanlar hükümdarlık vezâifi ile iktifa*

¹¹⁶ Ubeydullah Esad, “İstanbul'dan Meşhed-i Hudâvendigâr'a”, *Resimli Kitâb*, Mayıs 1327, s. 532-533.

¹¹⁷ *Sabah*, nr. 7814, 24 Cemâziyelâhir 1329; N. Yazıcı, “Sultan Reşad'ın Rumeli Ziyareti”, s. 1105; Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, II, 10. Dimçe hatırasıyla ilgili ilgili ilk günlük yazısında Bulgar kızın adını hatırlamadığını ve öğrenince yazacağını belirten Hakkı Tarık (“Seyahat-i Hümayûn-Üsküp'te”, *Senin*, nr. 1001-25, 17 Cemâziyelâhir 1329, s. 2), bir gün sonraki makalesinde ismi belirtmiş ve Dimçe'nin sözlerini daha açık biçimde yazmıştır: “600 senedir ecdâdınız buraları fethetmiştir, buraların fatihi sizsiniz. Biz sizin teb'anız ve fedakâr kullarınızız. Bizim hayatımız bütün Osmanlıların hayatına merbuttur. Bütün Osmanlı Bulgarları bütün mevcudiyetleri ve bütün ruhlarıyla bu hanedana merbuttur. Biz onlarla beraber yaşayacak, beraber öleceğiz. Bütün Bulgar kulları teşrif-i şahânelerinden dolayı mes'ûddur, bahtiyardır.” (Hakkı Tarık, “Seyahat-i Hümayûn-Priştine'ye Hareket”, *Senin*, nr. 1002-26, 18 Cemâziyelâhir 1329, s. 2). *Sabah* gazetesi muhabiri İlhami ise, Dimçe'nin ilave olarak “Bulgar milleti bütün mevcudiyeti, varlığı ile bu hanedana sadık ve muti' kalacaktır, hiçbir kuvvet yoktur ki bizi bu emel-i mukaddesten inhirafa muktedir olabilsin” dediğini yazmıştır (*Sabah*, nr. 7808, 18 Cemâziyelevvel 1329).

¹¹⁸ *Senin*, nr. 1001-25, 17 Cemâziyelâhir 1329; *Sabah*, nr. 7811, 21 Cemâziyelâhir 1329; Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, II, 11; N. Yazıcı, “İsmail (Tuncu) Bey'in Hâtıra-i Seyahati”, s. 1105-1106.

edilirdi. Ben ise hükümdarlık ve saltanatı eğer Cenab-ı Allah imkân ihsan buyurursa en ziyade babalık yapmak suretiyle ifa etmek isterim.”¹¹⁹

Üsküp'ten Priştine'ye gitmek üzere hareket eden tren, program uyarınca sadece İlyashan ve Orhaniye istasyonlarında mola verecekti. Fakat Lebyan halkından, trenin kendi köylerinde de durmasını, aksi takdirde rayların üzerine yatacaklarını dile getiren bir telgraf ulaşınca, Sultan Reşad bu sevgiyi karşılıksız bırakmamış, adı geçen istasyonda iki dakika durulmuştur. Tren Priştine'ye geldiğinde istasyonla ikametgâh arasındaki 12 kilometrelik yol üzerinde binlerce insan toplanmıştı. Kalabalıktan bir grup, Sultan'ı ikametgâhına elleri üzerinde götürmeyi teklif etmişlerdi. Padişahı görmenin uğurlu ve şifalı geleceğini düşünenler, türlü marazlarla inleyen hastalarını, kötürüm ve konuşamayan yakınlarını oraya taşımışlardı. Hastasını neden getirdiği sualine karşılık, bir hasta yakınının, “Padişah babamın yüzünü göreceksin ve iyi olacak” cevabını vermesi dikkat çekiciydi.¹²⁰

Hakkı Tarık'ın naklettiği “Bir Arnavut Sözü” başlıklı hatıra da oldukça ilginçtir. Hünkâr Priştine'de kendisiyle görüşmek isteyen Kumanovalı üç Arnavut'u kabul etmişti. Millî kıyafetlerini giymiş levent görünümüne Arnavutlar padişahın iltifatları karşısında kendilerinden geçmişlerdi. Gözlerinden minnet ve şükran aktığı halde, “Padişahım, sen geldiğin zaman koyunları kurban ettiler. Hâlbuki biz içimizden arzu olunanların kurban edilmesini isterdik. Bütün Arnavutlar sana kurban olmaya hazırdır” mealindeki sözleri Sultan'ı hayli hislendirmişti.¹²¹ Gevgili istasyonunda yaşanan benzer bir anekdotu Mülkiye Heyet-i Teftişiyesi Reisi Haydar (Vaner) Bey anlatmıştır. Tren durduğu sırada bir genç getirdiği koçu kurban ederken, “Padişahım! Millet senin uğruna işte böyle kurban olmaya hazırdır” diye haykırınca, padişah da son derece manidar şu karşılığı vermiştir: “Aman evladım! Kurban lazımsa ben ne güne duruyorum.” Yine Haydar Bey'in naklettiği bir başka hatıra ise, padişahın derin halk kültürü üzerinden milleti değerlendirmesi bakımından manidardır. Üsküp güzergâhındaki bir istasyonda sunulan şerbetleri, kadeh olmadığı ve bardakların temizliğinden şüphe duydukları için içmek istemeyen şehzadelere padişah şunları söylemiştir: “Evlatlarım! Milletiniz sizlere hazırlanmış olduğu kadehlerin lezzeti başkadır. Temizlik hususunda ise, şu kadehlerin gıcır gıcır yıkanmış olduğu duruşlarından belli. Bu millet, misafiri kim olursa olsun, onu mutlaka kendinden aziz bilir ve ona öyle ikram eder. Gelin iştahla ve afiyetle ve bu millete hayır dualarla için.”¹²²

Seyahatin Yankıları, Yorumlar, Öngörüler

Sultan Reşad'ın Edirne ve Bursa ziyaretlerinden sonra Rumeli seyahati gibi bir projenin aktörü haline getirilmesi, Osmanlıların her şeye rağmen kutsal saydığı “padişah”ın İttihad ve Terakki yönetimi tarafından millî birliğin sembolü olarak kullanılmak istenmesinin sonucudur.¹²³ Seyahat bölgesi olarak sancılı bir coğrafyanın seçilmesinin altında yatan neden tamamen siyasidir. Eski ve “fatih” bir padişah türbesinin ziyaretinin programa alınması ise geziye ayrı bir idealizm katmaktaydı. Temelde Arnavutlarla devlet arasındaki soğukluğu gidermek için çıkılan yolculuk ilk bakışta amacına ulaşmış gibiydi. Padişah seyahat süresince halkla temas halinde olmuş, yüz binlerce Arnavut onu görebilmek için adeta birbirini ezmişti. Meşhed buluşmasının tanıklarından Binbaşı Cafer Tayyar Paşa, o anları şöyle anlatmıştır: “Kosova sahrasında yüz binin çok üstünde cemaatle kıldığı o muazzam Cuma namazı hala

¹¹⁹ Diran Kelekyan, “Rumeli’de: Âsâr-ı Şefkat-i Mülûkâne ve Malisörler”, *Sabah*, nr. 7814, 24 Cemâziyelâhîr 1329, s. 1.

¹²⁰ M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 46-47.

¹²¹ Hakkı Tarık, “Seyahat-i Hümâyûn-Priştine’ye Hareket”, aynı yer.

¹²² M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 49.

¹²³ E. J. Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, s. 123-124.

kalbimdedir. Arnavudlar dertlerini bir tek kelimeye sıkıştırarak 'Baba! Baba!' diye bağıryorlar; ölürlen bile kolaylıkla gözyaşı dökmeyen bu halk, padişahın etrafına toplanmış durmadan ağlıyorlardı. İhtiyar ve muhakkak çok merhametli, terbiyeli bir zat olan Sultan Reşad da vaziyetini ve mevkiini unutmış durmadan ağlıyordu."¹²⁴ Bu ve benzeri anlatılara bakılırsa, 82 piyade taburunun sağlayamadığı sükûneti halife sıfatıyla padişahın gezisi temin etmiş gözüküyordu.

Esasında seyahat bölgesinin tamamında müftechir bir memnuniyet görölmekteydi. Selanik Belediye Reisi Mehmed Tefvik Bey ile 11 azanın imzasını taşıyan arzıda, hayli gergin ve hareketli geçen süreçte huzuru kaçan Selanik'in, "bugün hayatının en ulvi, en güzün bir safhasını" yaşadığı için gururlu olduğu dile getirilmiştir. Sultan Reşad'ın cülusuyla birlikte, bir süredir kâbus yaşayan Rumeli coğrafyasına yeni bir perde açıldığı, bayındırlık ve uygarlık yolunda ilerlemeye dönük ümitlerin arttığı ifade edilmiştir.¹²⁵ Ortaçağ Şark hükümdarları, hatta yakın zamanlara kadar Osmanlı padişahları halkla temaslarında, yönetimden şikâyet eden, fakirlikten sızlanan, adalet isteyen kişi ve gruplarla karşılaşırken, Sultan Reşad tam tersine, yirmi gün boyunca ahaliden saygı ve sadakat görmüştür. Özellikle gayrimüslimlerin samimiyeti görölmeye değerdi. Padişahın topraklarını ziyaret etmesini, o yılın bereketli geçeceğine yorumlayanlar dahi vardı.¹²⁶ İkdâm başyazarının dediği gibi, padişah Rumeli coğrafyasındaki temaslarında "hiç ayırt etmeksizin bütün Osmanlılara "Evladım" diye hitap etmişti: "Gençler, yaşlılar, hatunlar, erler, yavuzlar, yavaşlar koca hakanın ay gibi ışıldayan, güneş gibi parlayan sevimli yüzünü görünce gözümüz, gönlümüz açıldı diye bağıştular. Çocuklar sevinçlerinden çırpındılar. Büyük küçük 'Babamız geldi!' diye sokaklarda koşuştular." Kısacası Hünkâr'ın Rumeli'ye mihmân oluşu topraklara can vermiş, yüreklere su serpmiştir.¹²⁷

Seyahatin iyimser bir hava estirdiği konusunda iktidarı ve muhalefetiyle bütün siyasetler ve aydınlar müttefikti. Bunun yanında uygulamada bazı problemler yaşanabileceğine ve dolayısıyla havanın geçiciliğine dikkat çeken görüşlere rastlanmaktadır. Payitahtın Fransızca gazetelerinden *Stamboul*, "ziyaret-i mukaddes" diye nitelediği seyahatin, vatanperverlik hissini takviye edeceği, vatandaşların arasındaki bağları güçlendireceği ve geçen yıl yapılan vahim hatayı unutturacağı kanısındaydı. *Osmanischer Lloyd* ise, Balkanların geleceği açısından dönüm noktası sayılabilecek; Osmanlıların kardeşliğini pekiştiren, Sultan'la Arnavutların karşılıklı güven tazeledikleri bir gelişme olarak sunmuştur. Osmanlılar bu olayla geçmişte Avrupa krallıklarını bir bir düşüren şanlı fetihleri hatırlayacaklar; Meşrutiyet'in genç ordusu Kosova'da kırmızı-beyaz bayrağın dalgalandığını görecek, tarihten dersler çıkaracak ve yeni bir azim ve güç kazanacaktır.¹²⁸ Olumlu esen havayı tahrif edip kamuoyunu yanıltıcı yayın yapan gazeteler de vardı. Örneğin *Moniteur Oriental*, bir telgraf haberinden hareketle, Arnavut isyancılarının Osmanlı hükümetinin uzlaşma teklifini reddettiklerini, isyanda direttiklerini, çatışmaların gittikçe şiddetlendiğini, barışın tehdit altına girdiğini ve ihtilafın çözümü için uluslararası bir konferans toplanması amacıyla kulisler yapıldığı yönünde birtakım hezeyanlar yazabilmişti. Türk milliyetçiliğinin önde gelen isimlerinden Ağaoğlu Ahmed, kaynağı bile belirtilmeyen bu telgrafın düzme olduğunu ve kaos çıkarmak için hazırlandığını öne sürmüştür. Seyahatin sağladığı dinginliğin emperyalist devletleri ürküttüğünü düşünen yazar, bu tür

¹²⁴ Müfid Şemsi, *Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, s. 30.

¹²⁵ 27 CA 1329 (25 Haziran 1911), BOA, MB, nr. 890/81.

¹²⁶ Samih Rifat, "An'anât-ı Tarihiyye" *Sabah*, nr. 7807, 17 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.

¹²⁷ Ahmed Cevdet, "Padişah ve Onun Avrupa'daki Tesiri", *Yeni İkdâm*, nr. 457, 18 Cemâziyelâhir 1329/16 Haziran 1911, s. 1; M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 56.

¹²⁸ *Senin*, nr. 1003-27, 19 Cemâziyelâhir 1329; M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 64-66.

asparagasların İstanbul gazetelerinde nasıl yayınlanabildiğini ve yerli basın bunları iktibas ederek tahriklere nasıl alet olduğunu sorgulamış, kamuoyunu uyanık olmaya davet etmiştir.¹²⁹

Seyahat, padişahın bir konuşmasında da ifade ettiği üzere, Meşrutiyet'in temel felsefesi olan ittihâd-ı anâsır fikri gereği yapılmıştı. Daha doğrusu, farklı unsurları birleştirme özlemiyle başvuru tedbirlerin en önemlisi bu seyahattir. Anadolu'da bile, başka mezhepler bir tarafa, Müslümanlar arasında dahi birliğin sağlanabileceğine artık kimsenin inanmadığı bir zamanda, Rumeli seyahati esnasında yaşananlar öyle kuvvetli ümit bahşetmişti ki, hemen herkes tefrika illetinin yok olduğunu zannetmişti. Asıl şaşırtıcı tepkiyi, gidilen her yerde samimi bağlılık bildiren Arnavutlar vermişti. Yol boyunca kurbanlar kesmişler; halk kitleleri ve mektep çocukları canı gönülden bağrışmışlardı. Üsküp'te kudüm tebriki için gelenlerin sözleri ve padişahın bunlara yaptığı konuşmalar, artık Arnavutluk'un bir daha çözülmeyecek biçimde devlete bağlandığı hissini uyandırmıştı. Nitekim çabalar meyvesini vermeye başlamış, Mahmud Şevket Paşa'nın da hazır bulunduğu bir kabul sırasında Arnavut asilerinin en ünlülerinden Süleyman Batuşa ve Hasan Plave ile beş avanesi pişmanlık bildirmişlerdi.¹³⁰ Birkaç yıldır isyan halinde bulunan ve Osmanlı askeriyeye çatışan İsa Bolatin ise Meşhed buluşmasına iştirak etmiş, padişahın affını dilemişti. Hünkâr da hepsini affetmişti. *Sabah* muhabiri İlhami'nin anlattığına göre, Batuşa ve Bolatin Meşhed'de ahali arasında dolaşarak vatanlarının ancak Meşrutiyet sayesinde selamete kavuşabileceğini anlatmışlardır. Mahmud Şevket Paşa da önceki akşam çete reisleriyle yaptığı görüşmede Malisörler isyanının bittiğini söylemiş, bu haber Meşhed'de toplanan yüzbinlerce Arnavut arasında yayılmış ve fevkalade memnuniyet yaratmıştı.¹³¹

Kosova ziyaretinin en önemli sonuçlarından birisi kuşkusuz siyasi mahkûmların affedilmesidir. Esasında af konusu Osmanlı hükümetinin Arnavutları kazanmak için kullandığı araçlardan biriydi. Padişahın iradesinde belirtildiği üzere, Divân-ı Harpler tarafından siyaseten mahkûm edilmiş olanları kapsayan af kanunu 16 Haziran 1911 tarihinde yürürlüğe girmişti. Katil olduğu kesinleşenler ile eşkıyalık ve adi vakalardan mahkûm bulunanlar affın kapsamı dışında tutulmuştu. Buna göre ilk etapta 107 Arnavut ile 134 Bulgar Üsküp hapisanesinden tahliye edilmiş, Prizren hapisanelerinde bulunanların da salıverilmeleri ilgili mercilere yazılmıştır.¹³² Bir gün sonra da Manastır'da siyasi suçlardan tutuklu 126 mahkûmdan 81'inin serbest bırakılmasını, 25'in cezalarının hafifletilmesini sağlayan irade çıkmıştır.¹³³ Yanya mebusları, siyasi ve askerî suçlardan dolayı mahkûm edilmiş olanların da af kapsamına alınmasını isteyen bir dilekçe vermişlerdi. Padişah, affı istenen Yanyalıların isimlerinin Bâbiâli'ce incelenerek, aflarının uygun olup olmadığını bildirilmesini emretmiştir.¹³⁴ Avrupa devletlerinin de baskısıyla Arnavutlar için getirilen affın genel affa dönüştürülmesi istendi. Meclis-i Vükelâ'da yapılan tartışmalar neticesinde, bütün siyasi suçluları kapsayacak şekilde geçici bir kanunla af çıkarılması ittifakla kabul edildi. Uygulama sırasında mahkûmlardan bazılarının tamamen affedilmeyip cezalarının hafifletilmesi tartışmalara sebep olmuş, hatta

¹²⁹ Ahmed Ağayef, "Mutabassır Olalım", *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 10857, 24 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.

¹³⁰ *Senin*, nr. 1001-25, 17 Cemâziyelâhir 1329; Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, II, 12; H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 267-268; M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 45. *İkdâm*'in haberine göre, Batuşa padişahla görüşebilmek için ikametgâhının etrafında üç defa dolaşmış, nihayet huzura çıkınca gözyaşlarını tutamamıştı. Daha önce yaptığı kötülüklerden utanmış ve bunları unutturmak için "İmretti" (Padişahım çok yaşa) diye ağlamıştı (*Yeni İkdâm*, nr. 459, 20 Cemâziyelâhir 1329; *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 10847, 26 Cemâziyelâhir 1329).

¹³¹ *Sabah*, nr. 7809, 19 Cemâziyelâhir 1329; *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 10849, 18 Cemâziyelâhir 1329.

¹³² *Tazmînât*, nr. 55-32, 24 Cemâziyelâhir 1329; *Yeni Gazete*, nr. 1016, 27 Cemâziyelâhir 1329; E. J. Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, s. 131-132. Bazı kaynaklarda 200 Arnavut, 122 Bulgar'ın aftan yararlandığı kayıtlıdır (M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 61).

¹³³ *Tazmînât*, nr. 56-33, 25 Cemâziyelâhir 1329.

¹³⁴ BOA, MB, nr. 890/18.

affin yalnızca Arnavutları kapsadığı ve bunun da Avusturya'nın etkisiyle yapıldığı ileri sürülmüştü.¹³⁵ İlerleyen günlerde affın daha da genişletilmesini isteyen dâhilî ve haricî talep ve baskılar artmaya başlayınca Bâbîâli daha fazla direnemeyip genel affı kabul edecektir. Bunun yanında birtakım idari, sosyal ve kültürel düzenlemeler yapılacaktır. Arnavutların silah taşımalarına, okullarında ve idari işlerinde Latin harflerini kullanmalarına izin verilecek, bazı vergiler kaldırılıp bir kısmı hafifletilecek, idari görevlere Arnavutlar atanacak, Arnavut gençlerin kendi bölgelerinde askerlik yapmalarını sağlayan düzenlemeler getirilecektir.¹³⁶ Ayrıca padişah, kendi kesesinden yardımlarına devam edecektir. Sıralanan idari ve toplumsal düzenlemelerle, sosyal devletin gücünün vurgulanması amaçlanmıştır. Bazı yazarlar bu yenilikleri büyük ödünler olarak nitelemişler ise de, Osmanlı hükümetinin özerklik konusunda asla taviz vermediğinin altının çizilmesi gerekir.

Af meselesi, seyahatle ilgili yorumların temel başlıklarından birisiydi. *Levant Herald* ve *La Turquie* ziyaretin isyancılar üzerinde bıraktığı müspet tesirden dolayı bağlılıkların devam edeceğini belirtmişlerdi. Yorumcular, seyahatin sağladığı sükûnetin Arnavutların ve hükümetin atacağı adımlarla desteklenmesi kanaatinde idiler. Diran Kelekyan, Meşrutiyet devrine kadar hükümdar şefkati görmemiş olan neslin, padişahın etrafında kenetlenerek Osmanlı kardeşliğini alkışladığını yazmıştı. Ona göre af kararı yeni bir devri başlatmış, padişah herkese eşit mesafede olduğunu göstermişti. Balkan halklarının refahlarını bu temel üzerine inşa etmeleri için artık iş kendilerine düşüyordu ve bu özellikle affa uğrayanlar için bir farz-ı ayındı.¹³⁷ Yazar diğer makalelerinde, barışın devamı için hükümetin rolüne ve belirleyeceği stratejilere dikkat çekmiştir. Sadece Rumeli değil, bütün memleket bu seyahatin belirlediği felsefe ile idareye muhtaçtı. Hükümet adalete, hakkaniyete ve muhabbete odaklanmalı; dağıtacağı adl ü ihsanın meyvesini bir an önce toplamalıydı.¹³⁸ Padişah Arnavutlara ve diğer unsurlara babalığını göstermiş, halklar da mesajı almıştı. Yeni dönemin hükümet tarafından iyi yönetilmesi gerekiyordu. Nutuk metinlerini bastırıp dağıtmanın veya afiş asmanın fayda sağlamayacağını düşünen Kelekyan, muhatap kesimin cehaletinin dikkate alınarak daha etkili yöntemler kullanılmasından yanaydı. Örneğin münadiler yoluyla propaganda yapılmasını, bunun etkili olamayacağı yerlere nasihat heyetleri gönderilmesini önermiştir. Zira Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin, Hindistan, Tonkin ve Annam bölgelerindeki muhalif kabilelerin direnişini kırmak için içlerine ajanlar ve propagandistler gönderdiklerini bilmeyen yoktu.¹³⁹

Eski sadrazam Kamil Paşa, *Matbuât* gazetesine verdiği bir mülakatta, Rumeli seyahati ile ilgili kanaatini kısaca, “Seyahat-i şâhânenin halk üzerine tesiri pek büyüktür. Hükümet bundan istifade etmelidir” şeklinde ortaya koymuştur. Arnavutların talepleri konusundaki düşüncesi sorulunca ise, devletin birliğine hâlel getirmemek şartıyla, gerek Arnavutların gerekse diğer unsurların anayasanın öngördüğü hukuk ve salâhiyetten mahrum edilmemeleri gerektiğini belirtmiş, her milletin kendi kültür ve örfü göz önüne alınarak ona göre bir yönetim sistemi oluşturulabileceğinden söz etmiş, böylece adem-i merkezîyetten yana olduğunu gizlememiştir.¹⁴⁰

¹³⁵ 19 Haziran 1911 (21 C 1329), BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), nr. 153/45.

¹³⁶ Aram Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, çev. Z. Biberyan, Sander Yayınları, İstanbul 1975, s. 185; S. J. Shaw-E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 347; B. Jelavich, *Balkan Tarihi*, s. 93.

¹³⁷ Diran Kelekyan, “Bugün” *Sabah*, nr. 7808, 18 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.

¹³⁸ Diran Kelekyan, “Seyahatin Cihet-i Felsefiyyesi: Kuvve-i İcrâiyye ve Şekli hükümet” *Sabah*, nr. 7819, 29 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.

¹³⁹ D. Kelekyan, “Rumeli’de: Âsâr-ı Şefkat-i Mülûkâne ve Malisörler”, s. 1.

¹⁴⁰ “Sadr-ı Esbak Kamil Paşa Hazretleriyle Mülâkat”, *Matbuât*, nr. 68-6, 8 Receb 1329, s. 1.

Ziyaretin her şeyden önce, padişahlık makamının gücünü dosta ve düşmana fark ettirdiğini belirten Mahmud Sadık, gerek ziyaret bölgelerinde gerekse uğurlama ve karşılama sırasında İstanbul'da sergilenen sevgi gösterilerini samimi bulduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte, oluşan havanın esnekliğine dikkat çekmiştir. Zira Şark toplumlarının bayramlarda ve törenlerde heyecanlanmasını, duygusallık ve biraz da hayalperestlik güdülemekteydi. Siyasi ortam ve koşullar bu heyecanı söndürmeye müsait olduğu gibi, kışkırtıcılar da her an provokasyona hazırды. Bu yüzden dikkatli bir iç politika, akıllı bir diplomasi yürütülmesi gerekiyordu.¹⁴¹ Süleyman Kâni ise, Mahmud Sadık'ın kaygılarına açıklık getirmek istercesine, İsa Bolatin, Süleyman Batuşa ve Hasan Plave gibi liderlerin affa uğramalarının sadece onları değil, hemen bütün Arnavutları bir kat daha şımarttığını yazacaktır.¹⁴² Ona göre, seyahatin Sultan Reşad'da bıraktığı ruhanî zevk sadece ecdadı Murad Hudâvendigâr'ın kabrini ziyaret etmiş olmaktan ibaretti. Bunun yanında, iç politika açısından önemli ve başarılı bir hizmet ifa ettiği kanaatini de taşımaktaydı ve bu yüzden bedeninin yorulmasına aldırış etmemişti. Fakat bu yorgunluğun devlete gerçek bir faydası dokunmayacaktı. Kısacası, Meşhed'de toplanan Arnavut halkı ile isyancı Arnavut önderlerin samimiyetlerinin aynı olmadığı, “bir buçuk sene sonra Balkan Harbi'nde anlaşılacaktı! Hem de bütün fecaatiyle!”¹⁴³

Lütfi Simavî seyahatin muhtelif unsurların devlete ısınmaları ve padişaha bağlanmaları için büyük bir vesile teşkil ettiğini kabul etmekle beraber, bazı yanlışlar nedeniyle fırsatın değerlendirilemediğini öne sürmüş, bundan bazı İttihadçı dalkavukları sorumlu tutmuştur. Padişahın Selanik'e ulaşmasını müteakip etrafını İttihad ve Terakki genel merkezinin üyeleri sarmıştır. Tuhaf giyimli bu şahıslar padişahın sokağa her çıkışında arabasının iki tarafında zuhur etmişlerdir. Bunlar güya genel merkez tarafından seçilmiş ve görevlendirilmiş muhafızlardı. Bu tedbir tamamen gereksizdi. Çünkü bir hükümdar için en büyük muhafız milletin muhabbetiydi. İlerlemiş yaşına rağmen sırf memleketin selameti için böyle zahmetli bir yolculuğu göze alan Sultan'a hiç kimsenin saygısızlık etmeyeceği muhakkaktı. Öte yandan genel merkez temsilcileri Üsküp, Priştine ve Manastır temaslarında resmî sıfatlarıyla hazır bulunmuşlardı. Lütfi Bey, İttihad ve Terakki'nin Hünkâr'ı adeta abluka atına alan tavrının, çoğu fırkaya muhalif olan Arnavutlar üzerinde olumsuz etki yapacağını Sadrazam Hakkı Paşa'ya bildirmiş, fakat karşılığında, seyahat fikrinin İttihad ve Terakki'den çıktığının unutulmaması gerektiği cevabını almıştır. Lütfi Bey'in sonraki ısrarları da işe yaramamıştır. Ezcümle Dâhiliye Nazırı Priştine'de barış komisyonuna başkanlık ederek kan davalarını halledip diyetleri derhal ödemesi gerekiyordu. Çünkü Arnavutlar senelerden beri süregelen kuru vaatlerden bıkmışlardı. Lütfi Bey bunu da Sadrazam'a hatırlatmış, ancak sonuç alamamıştır. Yazar ayrıca çeviri skandalını affolunmaz bir hata olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle Lütfi Bey, padişahın kendisine düşen vazifeyi bihakkın yerine getirdiği, fakat belirttiği hatalar nedeniyle seyahatin beklenen faydayı vermediği fikrindedir.¹⁴⁴ İttihad ve Terakki'nin önde gelen isimlerinin sorumsuz davranışları muhalefetten de tepki çekmiştir. Lütfi Fikri, Cemiyet'in gayriresmî yayın organı *Senin (Tanîn)*'de yayımlanan, Cavid Bey'in “gelin gibi çiçeklerle beyaz ve kırmızı bayraklarla müzeyyen bir araba” içerisinde Selanik sokaklarından geçerek Beşçınar mesiresine gittiğine ve orada siyasi bir konuşma yaptığına dair haberi şaşkınlıkla karşılamıştır. Arabanın süslenmesini israf ve görgüsüzlük olarak nitelemiş, padişah orada mevcut iken eski bir nazırın siyasi içerikli konuş yapmasını adabımuaşerete ve Osmanlı töresine aykırı bulmuştur.¹⁴⁵

¹⁴¹ Mahmud Sadık, “Zât-ı Şahâneyi Karşılarken”, *Sabah*, nr. 7820, 1 Receb 1329, s. 1.

¹⁴² Süleyman Kâni İrtem, “Meşrutiyet'te Saray ve Bâbiâli-46: İtalya'nın Trablus Üzerindeki Emelleri ve Teşebbüsleri”, *Akşam*, nr. 7409, 8 Haziran 1939, s. 10.

¹⁴³ Süleyman Kâni İrtem, “Meşrutiyet'te Saray ve Bâbiâli-45, aynı yer.

¹⁴⁴ Lütfi Simavî, *Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, II, 17-18.

¹⁴⁵ Lütfi Fikri, “Selanik'te Cavid Bey'in Kırdığı Potlar”, *Tazmînât*, nr. 46-23, 15 Cemâziyelâhir 1329, s. 3.

Payitahta Dönüş ve Sonrası

Kafile Manastır'dan sonra Selanik'te konaklamayıp doğruca zırhlılara geçmişti. 24 Haziran günü Selanik'ten hareket eden filo, Çanakkale Limanı'nda, İstanbul ve Trablus yatlarıyla gelmiş olan Veliahd Vahdeddin ve diğer şehzadeler ile Şehremâneti heyeti tarafından karşılandı. Anlaşılan Vahdeddin beklediği izni koparmıştı. Filo 26 Haziran Pazartesi günü İstanbul'a ulaştı. Buradaki karşılama da samimi ve parlak olmuştu. Bütün vapurlar düdüklarını çalmış, saltanat gemilerinden toplar atılmıştı. Devlet erkânı, İttihad ve Terakki kulüpleri, sivil toplum kuruluşları, eğitim kurumları ve öğretim kadrosu ile öğrenciler önceden organize edilmişlerdi.¹⁴⁶ Padişah saat 14.00 sıralarında Dolmabahçe Sarayı'na çıktı. Meclis kararıyla, o gün resmî daireler tatil edilmiş, geceleyin resmî daireler aydınlatılmıştı. İstanbul'un bütün evleri, dükkânları bayraklarla donatılmıştı. Gazetelerin manşetlerini günlerce "avdet-i şâhâne" süslemiş, yazarlar dönüş sevincini sütunlarına taşımışlardı. Pazartesi gününü "millet bayramı" olarak niteleyen *Yeni Gazete* başyazarı, yirmi beş gündür bayram yapan Rumeli'den sonra bayram kutlama sırasının İstanbul'a geldiğini belirtmişti. Geçmiş asırlarda padişahların Balkan yaylalarından, Mısır çöllerinden, Bağdat ellerinden zaferlerle dönüşleri sırasında İstanbul nasıl bayram, düğün yapıyorsa, bugün belki onlardan daha "ulvi, parlak ve samimi" bir bayram havası esmekteydi. Üç haftadır güne güneşsiz uyanan payitaht, güneşine kavuşmuştu.¹⁴⁷

Altı aydır ülke gündemini meşgul eden Rumeli seyahati, başta bunun planlayıcısı İttihadçılar olmak üzere iktidarı ve muhalefetiyle herkesi memnun etmişti. Padişahın dönüş yolu olarak kullandığı Çanakkale, Gelibolu ve İstanbul'un her sokağını dolduran ahalinin tezahüratı bunun açık göstergesiydi. Sultan Reşad gittiği her yerde kendisini ilgi ve nezaketle karşılayan idari ve askerî yetkililerin ve ahalinin gösterdiği yakınlıktan duyduğu memnuniyetin, valiler aracılığıyla kamuoyuyla paylaşılmasını istedi.¹⁴⁸ Manastırlı İsmail Hakkı Bey'in verdiği vaazın metninin basılarak ahaliye dağıtılmasını, bir nüshasının da kendisine gönderilmesini emretti. İttihad ve Terakki Genel Sekreteri Hacı Adil Bey bu işi Cemiyet'in Selanik'teki yayın organı *Rumeli* gazetesinin başyazarı Yunus Nadi'ye havale etti. Vaazın din kardeşliğine, sadakate, ulülemre itaate, Arnavutların geçmişte devlet hizmetindeki yerlerine vurgu yapan bölümleri özet halinde yayımlandı. "*Kosova sahrasında teşrif-i hilâfet-penâhî hengâm-ı mes'adet-ittisâmında binlerce efrâd-ı müslimîn ile edâ buyrulan salât-i Cuma'dan evvel ayân-ı kiramdan Manastırlı El-hâc İsmail Hakkı tarafından irâd edilen mev'iza-i 'âliyenin hülâsası*"¹⁴⁹ şeklindeki tanıtımla giriş yapılan metin kapakla birlikte 9 sayfadan oluşmaktaydı. Kaliteli kâğıda 10 bin nüsha basılan metin İttihad ve Terakki kulüplerince Arnavutların yaşadıkları bölgelerde dağıtıldı. Padişaha da yüz adet takdim edildi.¹⁵⁰

Seyahat münasebetiyle Selanik, Kosova ve Manastır vilayetleri adına hatıra paralar bastırılmış,¹⁵¹ paraların birer örneği müzeye gönderildi. Müze-i Hümâyunlar Müdür-i Umûmîsi Halil Edhem Bey, üç kutu içerisinde teslim aldığı sikkelerden dolayı teşekkür ettiği yazısında, bunların nümizmatik değerlerine dikkat çekmiştir. Zira daha önce III. Murad devrinde (1574) Selanik'te gümüş akçe darbedilmişti, ancak Kosova ve Manastır vilayetlerinde ilk defa sikke basılmaktaydı. Halil Bey müze koleksiyonunun "bir kat daha kesb-i şeref ve tekemmül" ettiğini

¹⁴⁶ BOA, MB, nr. 890/82.

¹⁴⁷ Şükrü Kamil, "Sevgili Padişahımız Geliyor: Millet Bayramı" *Yeni Gazete*, nr. 1019, 29 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.

¹⁴⁸ BOA, İ. MBH, nr. 6/38; nr. 6/39.

¹⁴⁹ Manastırlı İsmail Hakkı, *Kosova Sahrası Mev'izası*, Selanik 1327.

¹⁵⁰ BOA, MB, nr. 890/107.

¹⁵¹ *Sabah*, nr. 7789, 29 Cemâziyelevvel 1329.

yazmıştı.¹⁵² Sultan Reşad da, seyahatin hatırası olarak Askerî Müze'ye iki obje hediye etmiştir. Bunlardan birisi Kanuni Sultan Süleyman'ın, namlusu üzerinde "Sultan'ül-beşer" unvanının işlenmiş olduğu müzehhep kılıç, diğeri ise Kosova meydan savaşlarından birisinde Osmanlı askerinin kullandığı sancaktı.¹⁵³ Müze Müdürü Ahmed Muhtar Paşa, Binbaşı Kazım, Tabur Kâtibi Hikmet Hüseyin ve Mülazım-ı Evvel Mehmed Remzi'nin imzasını taşıyan teşekkür yazısında mukaddes Kosova topraklarını ziyaretinden dolayı padişahın adının İslam devletleri hükümdarları arasında üst sıralara yazıldığı ifade edilmiştir.¹⁵⁴

Rumeli seyahati sebebiyle birtakım şair ve entelektüeller tarih düşmüşlerdir. Divan edebiyatının son temsilcisi kabul edilen, gazel tarzında yazan, ancak şiirlerinin yüzde seksenini millî olaylar ve kişiler için söylediği tarihler oluşturan Üsküdarlı Talat, padişahın dönüşünde

*Sâye-sâz oldu Selanik'le Manastır, Üsküb'e
Çeşm-i millet, nûr-ı hürriyet cenâb-ı padişah*

diye başlayan bir tarih inşâd etmişti. Damacıbaşı İbrahim Bey-zâde Cevad ise, Kosova meydanını Kâbe'nin etrafına benzetmiştir:

*Şâd kıldın rûh-ı ulvi-i Murad-ı Evvel'i
Eyledin icrâ mehâbetinle şu farz-ı ekmeli
Feyz-i adlinden o sahra-yı vesi'-i muhteşem
Oldu tehliât içinde şüphesiz Beyt'ül-haram.¹⁵⁵*

Sultan I. Murad'ın temiz kanıyla beş asır evvel maddeten ve muzafferden zaptettiği Kosova'nın şimdi V. Mehmed Reşad tarafından manen feth ve ihya edildiğini belirten Kosova merkez nâibi Yenişehirli Hüseyin Şevket,¹⁵⁶ bu uğurlu ve kutlu günün anısına, 35 sayfalık manzum kaleme almıştı. Kosova'nın fetih sürecinden bahsettikten sonra, "ittihâd"ın önemine ve Meşrutiyet'in faziletine değinen Şevket, her biri beş mısradan oluşan on kıtalık bir şiiri Priştine Medresesi'ne tahsis etmiştir. Şairin mahlasının geçtiği dörtlüğü vermekle iktifa ediyoruz:

*Meşhed-i pâki ziyaret etti şâh-ı muhterem
Medrese vaz'-ı esâsı oldu gayet muhteşem
Eyle ey Şevket samimi bir dua-yı muntazam:
Kâmrân olsun Reşâd Han milletin ikbâline
Hizmet etsin her zaman ümîd-i istikbâline.¹⁵⁷*

¹⁵² 12 Receb 1329 (9 Temmuz 1911), BOA, MB, nr. 890/104.

¹⁵³ Bu, Manastır'ın Kolonya kazasında mukim Malis ailesi ahfadından merhum Kolağası Yahya Bey'in oğlu tarafından hediye edilen kılıç olmalıdır. Tamamen altın yazıyla kaplı kılıcın 300-400 yıllık ömrü olduğu ve Osmanlı padişahlarından birisi tarafından aileye hediye edildiği söylenmişti (*Senin*, nr. 1011-35, 27 Cemâziyelâhir 1329).

¹⁵⁴ "Bütün sahra ve cibâli nice binlerce guzât ve şühedâ-yı hamiyeti sinesinde saklayan mukaddes Rumeli kıt'asına seyahat-i hümâyûnları, beş buçuk asır mukaddem Osmanlılara o kıt'a-yı mübâreke fatihiyet ve hâkimiyetini temin eden şanlı Kosova melhame-i küberâsının her karış toprağı şehîd kanıyla yoğrulmuş mukaddes sahrasında yüz binlerce ehl-i İslam'a namazlar kaldırmaya, tekbirler aldırmaya muvaffakiyetleri bütün Osmanlıları, İslamları sermest-i fahr ve mübâhât ederek fart-ı şâdîden ağlatmış, şanlı tarihimizde nâm-ı pâki-hümâyûnlarını ebedî kılıp zât-ı akdes-i fârukânelerini en büyük selâtn-i Osmâniyye ve İslâmiyye sırasına is'âd eylemiştir. Büyük padişahımız sefer-i mukaddesiniz mübarek, ömr ü ikbâliniz mezîd olsun." (2 B 1329/29 Haziran 1911, BOA, MB, nr. 890/88).

¹⁵⁵ *Sabah*, nr. 7819, 29 Cemâziyelâhir 1329.

¹⁵⁶ Hüseyin Şevket, *Kosova Sahrası: Maziye İhya Âtîyi İhya Eden Bir Mahşer-i İkbâl*, Rumeli Matbaası, Selanik 1327, s. 38. Şevket, Sultan Murad avlusunda inşa edilen çeşmeye ve Meşhed'in tamirine de tarih düşmüştür (s. 38).

¹⁵⁷ H. Şevket, *Kosova Sahrası*, s. 27.

Recaizâde Ekrem ise “seyahat-i şâhâne için 20 kıtadan oluşan bir muhammes kaleme almıştır. Sultan Reşad'ın vasıflarını anlatarak başladığı şiirde Murad Hudâvendigâr'a, Rumeli'nin fethine ve bu toprakların kutsallığına atıflar yapmıştır. Seyahatle ilgili kısımlarından bazıları aşağıdadır:¹⁵⁸

*Sırp u Bulgar u Roman bi'l-ittifâk Balkan ile
Hep temâşâyâ gelirler 'aynın a'yân ile
Meymenet geldi o hâke mukaddem sultân ile
Mehd-i hürriyet Manastır Kosova hep bin cân ile
Padişâhım gel deyu âgûşunu itdi küşâd*

*Bir mürid oldu Hüdâ-râ ceddinin dergâhına
Mülhem olmuş cânib-i Hak'tan dil-i âgâhına
Bâ-tevekkül ittikâ kıldı hemen Allah'ına
Hiss-i hürmetle şitâb itdi ziyâretgâhına
Hisse-i hazz aldı bundan Meşhed-i Sultân Murâd*

*Padişâh-ı 'âlemin böyle seyâhat etmesi
Hem seyâhat hem de ma'nen sıyânet etmesi
'Âlemin ahvâline kesb-i nebâhet etmesi
Padişâhım pek musîb oldu ziyâret etmesi
Kahraman Kosova'nın rûh-ı revânı oldu şâd*

*Pek beğendi şâh-ı 'âlem mısra'-ı târihini
Kıldı levh-i 'arş-ı a'zam mısra'-ı târihini
Rûh-ı kudsî sandı mülhem mısra'-ı târihini
Bi'l-bedâhe yazdı Ekrem mısra'-ı târihini
Rûh-ı pâk-i ceddini şâd eyledi Sultan Reşâd (1329)*

Abdülhamid devrinde Türkçülük olarak gelişip Balkanlardaki kıpırdamalar üzerine Turanizm'e dönüşen ideolojinin en büyük savunucusu Ziya Gökalp de, “Meşhed'e Doğru...” şiirinde, seyahatin husule getirdiği heyecanı kendi dünya görüşüyle yorumlamıştır. Gökalp bu şiiri, Harb-i Umumî'nin başlamasıyla birlikte Sultan Reşad'ın seferberlik ilan ettiği ve Turan hareketinin Kafkasya'yı aşarak Rusya Türkleriyle kavuşma anının geldiğini düşündüğü 1914 yılında yayımlanan *Kızıl Elma* kitabına koymuştur. Şiirin baş tarafına, “Hakan, Hudâvendigâr Meşhedine gittiği zaman yazılmıştı” notunu düşmüştür.¹⁵⁹

*Yüz milyonluk bir soy bugün: "Duyuyorum, ben varım!
Tarihimin eski yeni şanlarını ararım."
diyor; işte Türk hakanı bir ordu, bir donanma
ile gelmiş, bir meşhedin çevresini geziyor.*

Herkes tarih yeni bir devir açtığını seziyor.

*Bu Meşhed'dir Avrupa'nın Rumeli'den Türkleri
çıkarmaya azmettiği kanlı harpte, Kosova'da
al bayrağı bir hamlede ilelebed ileri
süren, sonra bir nöbetçi gibi kalan orada.*

*Türk ilinin bu ebedî nöbetçisi diyor ki:
"Anadolu Türk yurdudur, karşı yaka Türk ili,*

¹⁵⁸ BOA, MB, nr. 890/155.

¹⁵⁹ Ziya Gökalp, *Kızıl Elma*, Hayriye Matbaası, Akkurum 1330, s. 113.

*Siz asılsız türediler değilsiniz, sizdeki
kanlar taşır hakanlardan kalma "Büyük emel"i,
Ruhunuzda bugün kendi kendisini tanıyan
"Turan benim yurdum!" diyen birisi var: Oğuz Han..."*

Seyahatten tam bir yıl sonra, Murad Hudâvendigâr'ın şehit düştüğü tarihin "millî gün" ilan edilmesi gündeme geldi. Daha birkaç ay önceki çatışmaları unutup padişahla yakınlık kuran Priştine'nin Arnavut ileri gelenleri "şanlı hadise" olarak telakki ettikleri seyahat hatırasını ölümsüzleştirmek ve millî duygunun sürekli canlı kalmasını sağlamak amacıyla, her yılın Haziran ayının ilk Cuma gününden başlamak üzere üç gün süreyle türbe yakınında panayır kurulmasını teklif ettiler¹⁶⁰ Priştine idare meclisi teklifi vilayet meclisine sundu. Burada yapılan müzakerelerde millî gün önerisi makul bulundu. Fakat getirilecek hayvanların dışkıları ve kalabalığın yol açacağı kirliliğin mekâna saygısızlık olacağı; ayrıca türbe civarındaki verimli ve ekili arazinin çığnenmesiyle çiftçilerin zarara uğrayacağı hesaba katılarak panayır fikri reddedildi.¹⁶¹ Kosova vilayet meclisi öneriyi Bâbîâlî'ye sundu. Meclis-i Vükelâ'da yapılan görüşmelerden sonra, Birinci Kosova Zaferi'nin yıl dönümü olan 16 Haziran¹⁶² tarihi bayram ilan edilerek her yıl bu tarihte Meşhed'de toplanılması Sultan Reşad'ın iradesiyle uygun görüldü. Kararın gazetelerde ilan edilmesi istendi.¹⁶³ Ancak, müteakip günlerdeki gelişmeler "Kosova'nın Fethi ve Sultan Murad'ı Anma Bayramı" olarak adlandırabileceğimiz millî günün kutlanmasına fırsat vermedi. Bir yıl önce başlayan Osmanlı-İtalyan harbinin devam ettiği esnada Balkan Savaşlarının patlak vermesi imparatorluğu yeni bir buhranlı sürece sürüklerken, Sırp ordusunun 2 Ekim 1912'de Priştine'yi ele geçirmesiyle 523 yıllık hatıralar da Türklerin elinden çıkmış oldu.¹⁶⁴

İmparatorluğun batı sınırındaki en son şehri olan İşkodra'dan Mabeyn'e gönderilen 22 Mart 1912 tarihli bir yazıda, Priştine'de inşasına başlanan medrese ile Üsküp Belediye Hastanesi'ne ihsan buyrulan yardımları nedeniyle halkın uzun süre padişaha dua ettiği belirtildikten sonra, "memâlik-i şâhânenin bir kenarında kalmış ve müessesât-ı hayriyye ve sıhhiyeden mahrum olan" İşkodra için yardım istenmişti. Yazıda, şehrin şiddetle ihtiyaç duyduğu medrese ile gurebâ hastanesinin temellerinin atılabilmesi için ceyb-i hümâyûndan 2.000 lira verilmesi halinde bu havali Arnavutlarının da kazanılacağı dile getirilmekteydi.¹⁶⁵ Ancak Ekim ayında Sırbistan-Karadağ ittifakıyla kuşatılan İşkodra altı ay süren direnişten sonra Nisan 1913'te düşeceği ve Avrupa devletlerinin baskısıyla yeni kurulan Arnavutluk'a ilhak edileceği için bu dilek de amacına ulaşamayacaktır.

Dönemin basınının vurgulu biçimde ifade ettiği üzere Sultan Reşad sadece Osmanlıların hükümdarı değil, aynı zamanda bütün Müslümanların kurtuluş ümidi bağladıkları bir "hâmi-i

¹⁶⁰ İsmail Eren, "Kosova'da I. Murad Hudâvendigâr Türbesine Ait Tarihî Bir Belge", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, İstanbul 1976, s. 74.

¹⁶¹ 22 Nisan 1912 (4 CA 1330), BOA, İ. MMS, nr. 152/6.

¹⁶² Kosova savaşının tarihi tartışmalıdır. Ancak en çok kabul edilen 15 Haziran ve 28 Haziran tarihleridir (Stephen W. Reinert, "Niş'ten Kosova'ya: I. Murad'ın Son Yıllarına İlişkin Düşünceler", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. E. A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 230; Feridun Emecen, "Kosova Savaşları", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 222).

¹⁶³ 18 Mayıs 1912 (1 C 1330), BOA, İ. MMS, nr. 152/6; BOA, MV, nr. 227/124. İrade metni şöyledir: "Her sene Birinci Kosova Muhaberesi muzafferiyetinin yevm-i tahakkuku olan yedi yüz doksan bir senesi Şaban'ının on beşinci Salı gününe müsâdif Haziran'ın on altıncı günü Meşhed'de ictima' edilmesi Meclis-i Vükelâ kararıyla tasvip edilmiştir. Bu irade-i seniyyenin icrâsına Dâhiliye Nezareti memurdur."

¹⁶⁴ Kemalettin Kuzucu "Rumeli'deki Son Sultan", *Atlas Tarih*, Sayı 17, Aralık 2012-Ocak 2013, s. 98.

¹⁶⁵ BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi (DH. MUİ), nr. 154/21, 9 Mart 1328.

âlem-i İslamiyân”¹⁶⁶ idi. Bunu bilen padişah, imparatorluğun doğu ve güney bölgelerini ziyaret etmeyi de düşünmüştü. Eyüp Sultan’daki kılıç alayına katılıp Sultan’a kılıç kuşatan Konya Mevlana asitanesi postnişini Abdülhalim Efendi, Konya mebuslarının fikirlerine de başvurarak padişahı Konya’ya davet etmişti. Bundan son derece memnun kalan padişah, “*Davetinize teşekkür ederim. Milletimle daima temasta bulunmak ve gezmek, görmek ve görüşmek isterim. Elhamdülillah gzmeye mani hiçbir şey olmadığına kâniyim. Konya’ya gitmek, pîrim Hazreti Mevlana’yı ziyaret etmek ve o hâk-i pâki görmek, yüz sürmek isterim. Vakt-i âhere ta’lik ederim.*”¹⁶⁷ diyerek Konya gezisini ertelemişti. Celal Nuri’nin *Jöntürk* gazetesi, padişahın Rumeli seyahatini müteakip sonbaharda bir ay süreyle İzmir, Beyrut, Şam, Halep ve Cebel-i Lübnan’ı kapsayan bir seyahate çıkacağını, hükümet çevrelerinde Cidde-Mekke demiryolunun tamamlanmasının ardından hac ziyareti yapacağını konuşulduğunu, hatta mezkûr hattın bir an önce tamamlanması için icap edenlere emir verildiğini yazmıştı.¹⁶⁸ Mısır’da yayımlanan *el-Mukattam* gazetesi ise, Başmâbeynci Lütfi Bey ile Suriye eşrafından Doktor İzzet arasında geçen konuşmaya istinaden, padişahın Suriye vilayetine bir gezi planladığından söz etmişti. Lütfi Bey, Sultan Reşad’ın böyle bir arzusu bulunduğunu doğrulamış, özellikle Şam’ı ve Beyrut’u gzmeyi çok arzuladığını, seyahati 1912’nin baharında gerçekleştirmeyi ümit ettiğini bizzat kendisinden defalarca duyduğunu belirtmiştir.¹⁶⁹ Ancak savaşlar, bunun doğurduğu olumsuz koşullar ve padişahın sağlık sorunları nedeniyle birçok proje gibi, seyahat planları da gerçekleşme imkânı bulamayacaktır.

Sultan V. Mehmed Reşad’ın 3 Temmuz 1918’de vefatının ardından biyografisini ve saltanat dönemini ele alan yazılarda seyahatlerine değinilmiştir. *Servet-i Fünûn*, padişahın Bursa, Edirne, Selanik ve Kosova seyahatlerine ait fotoğrafları yayımlamıştır.¹⁷⁰ *İkdâm*, Cennetmekân padişahın cülusunu müteakip “memleketlerinin hâlini bizzat görmek ve tebaalarıyla yakından temas etmek arzusuyla Anadolu’ya ve Rumeli’ye seyahat arzusunu ızhâr” ettiğini ve bunu fiile geçirerek halkın kalbini fethettiğini yazmıştır.¹⁷¹ Bundan sonra iç sorunların dineceği, bilhassa Rumeli seyahatinden sonra memleketin imarı ve kalkınması için adımlar atılacağı, ordu ve donanmayı güçlendirmeye dönük hamleler yapılacağı umulurken, İtalya’nın Trablusgarp’ı işgaliyle bütün beklentilerin boşa çıktığı ifade edilmiştir.¹⁷² *Tanîn* yazarı Muhyiddin, gerek payitahtta ve gerekse seyahat ettiği yerlerde bütün milletin Sultan’ın yüzünde babacan bir şefkat, müstesna bir merhamet, derin bir tevekkül ve teslimiyet gördüğünü, bu yüzden herkesin ona samimi şekilde güven ve muhabbet beslediğini; kendilerini saraylara kapatan eski padişahları tanımayan milletin, açık bir şahsiyete, tam bir meşrutiyet padişahına sahip olduğunu yazmıştır.¹⁷³ Aynı gazetenin başyazarı Hüseyin Câhid ise merhum Sultan’ın vatandaşla ilişkilerini, ondan beş ay önce ölen selefinin bu konudaki tutumuyla mukayese ederek değerlendirmiştir:

¹⁶⁶ *Tecellî*, nr. 5, 20 Şubat 1911.

¹⁶⁷ Fatih Tetik, “Meşrutiyet Padişahı Olarak Sultan V. Mehmed Reşad’ın Mizacı ve Yönetim Tarzı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 37, İstanbul 2017, s. 106-107, n. 43.

¹⁶⁸ Hakkı Tarık, “Seyahat-i Hümayûn-Priştine’ye Hareket”, aynı yer; *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 10848, 17 Cemâziyelâhir 1329; *Sabah*, nr. 7808, 18 Cemâziyelevvel 1329. Gazeteler, İzmirliilerin padişahı ağırlamak için telgrafla davet ettiklerini, padişahın da bunu kabul ederek sonbaharda burada bir hafta geçirmeye karar verdiğini yazmıştır (*Yeni İkdâm*, nr. 455).

¹⁶⁹ *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 10818, 17 Cemâziyelevvel 1329; *Sabah*, nr. 7821, 2 Receb 1329.

¹⁷⁰ *Servet-i Fünûn*, nr. 1401, 11 Temmuz 1334/1918.

¹⁷¹ “Hakan-ı Mağfûrun Seyahatleri”, *İkdâm*, nr. 8688, 25 Ramazan 1336/4 Temmuz 1918.

¹⁷² Mehmed Atâ, “Gazi Sultan Mehmed Hân-ı Hâmîs’in Müddet-i Saltanatı Vekâyiine Bir Nazar”, *İkdâm*, nr. 8689, 26 Ramazan 1336/5 Temmuz 1334, s. 2.

¹⁷³ Muhyiddin, “Padişahımızın İrtihalleri”, *Tanîn*, nr. 3437, 25 Ramazan 1336/4 Temmuz 1918, s. 1.

“Abdülhamid zamanında padişahla millet arasında büyük duvarlar vardı. Abdülhamid vehmi sâikasıyla milleti kendisine düşman zanneder, ondan korkar, saraylarında saklanırdı. Cuma selamlığına çıkmak için sarayından çıkmak lazım gelince her tarafını silah ve süngüden yapılmış duvarlarla ihata ederdi. Sultan Mehmed Han hazretleri her şeyden evvel Abdülhamid'in taht-ı saltanat ile millet arasına koyduğu bu süngü ve saray duvarlarını yıktı. Sevimli, mültefit ve mütevazı bir vaziyet ile kendisini görmek isteyen milleti içine karıştı ve ona kollarını açtı ve bütün devr-i saltanatında böyle milletle âğuş-be-âğuş bir halde yaşadı.

Sultan Mehmed Han hazretleri yalnız İstanbul muhiti içinde yaşayan milleti ile değil, bütün vilayât-ı şâhâne ahalisi ile arasında böyle samimi bir aşinalık tesis etmek istemişti. Onun için mükerreren İstanbul'dan harice çıkmış, Anadolu ve Rumeli'de seyahatler yapmıştı. Bunun içindir ki Osmanlı saltanatında idare-i istibdâdiyyenin yıkılarak yerine meşrutiyet usulünün kati surette tesis etmesi sevgili padişahımızın cülusuyla başlar. Cülûs-ı hümayûn bizde hakiki meşrutiyet tarihinin mukaddimesidir.”¹⁷⁴

Vakit yazarlarının kanaatleri de bu minvaldeydi. Ahmed Emin'e göre Sultan Reşad, tahta çıktığı günden itibaren millet ile arasında bir temas ve münasebet kurmuştu. Bu, ağabeyinin yaptığıın tersi bir davranıştı. “Millet padişah bulur, fakat padişah millet bulamaz” düsturuyla devleti yönetmek isteyen Reşad, dokuz yıl boyunca bu ilkeye bağlı kalmıştır. Abdülhamid'in “Yıldız Sarayı'nın entrikalı muhiti içerisinde ve serâpâ bir tezvîr siyaseti ile geçen” saltanatı yerine o, hüsnüniyet ve samimiyete dayalı bir politika takip etmiş, halkla iletişim kurmak için işe, ülkesinin ve orada yaşayan muhtelif unsurların ihtiyaçlarını tetkik etmekle başlamıştır.¹⁷⁵ Mehmed Asım'a göre, Meşrutiyet devriminin getirdiği pek çok güzellikten birisi, padişah ile millet arasındaki kopukluğun ortadan kalkmasıydı. Meşrutiyet'ten önce, oportünist çevreler millet ile padişah arasına engeller koymuş, milleti, çok sevdiği padişahına yaklaşmaktan men etmişlerdi. Reşad'la birlikte bu engellerin yıkıldığını belirten yazar, baba-oğul samimiyetinin yeniden tesis edildiği bir dönemde tahta çıktığı için Vahdeddin'i şanslı adetmiştir.¹⁷⁶

Sonuç ve Değerlendirme

Sultan Reşad'ın Rumeli seyahati dönemin muhalifleri tarafından İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin projesi olarak değerlendirilmiş, Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinde bu kanaat geçerliliğini sürdürmüştür. Bu yaklaşımın belirleyicisi ise, Reşad'ın devlet işlerine uzak durması ve idareyi Cemiyet'e devretmiş olduğu yönündeki düşüncedir. Bu düşünce büyük ölçüde doğrudur. Fakat padişahın halkla ilişkileri güçlendirmek ve bu amaçla ziyaretler düzenlemek konusunda kendisinin acaba hiç tasarrufu yok muydu? Cömertliği ve bağışlarıyla tanınan Sultan Reşad, Şişli'deki Âbide-i Hürriyet inşaatı için yaptığı 5.400 liralık bağışı teslim etmek üzere Dolmabahçe Sarayı'nda kabul ettiği heyete “Ben daima milletimle münasebet ve temasta bulunmak isterim. En büyük emelim, bütün müddet-i hayatımca milletimin, vatanımın saadet ve selametini görmekten ibarettir. Buna muvaffakiyet benim için en büyük mükâfattır.”¹⁷⁷ şeklinde konuştuğunda henüz bir aylık padişahı. Bundan birkaç ay sonra Donanma Cemiyeti için yaptığı bağışla ilgili görüşmede de, “Milletimin hamiyetinden, cemiyetin bu husustaki gayretinden pek memnunum. Ben de milletimle beraber bu ianeye iştirak eylemek üzere bir maaşımı terk ediyorum.” cümlelerini kullanmıştı.¹⁷⁸ Yardımlarının gerekçesini ortaya koyduğu bu ifadeleri, onun halkla ilgili düşüncesi hakkında yeterli fikir vermekteydi. Rumeli seyahati sırasında bu düşüncelerinin somut yansımaları defalarca ve

¹⁷⁴ Hüseyin Câhid, “Sultan Mehmed Hân-ı Sâdis Hazretleri”, *Tanîn*, nr. 3439, 6 Temmuz 1334-1918, s. 1; Yazının bir bölümü *Haftalık Gazete*'de iktibas edilmiştir (nr. 3, 11 Temmuz 1334/1918, s. 8).

¹⁷⁵ Ahmed Emin, “Hakan-ı Mağfürun Tercüme-i Hâli ve Hayatı”, *Vakit*, nr. 256, 4 Temmuz 1334-1918, s. 1.

¹⁷⁶ Mehmed Asım, “Padişahımızın İrtihali”, *Vakit*, nr. 256, 4 Temmuz 1334-1918, s. 1.

¹⁷⁷ *İttihâd*, nr. 4, 10 Cemâziyelevvel 1327/30 Mayıs 1909.

¹⁷⁸ *Yeni Tanîn*, nr. 513-44, 25 Muharrem 1328/6 Şubat 1910.

açıkça görülmüştür. Selanik'te Beşçınar Bahçesi'ndeki sergiyi ziyaretinde, giriş ücreti alınmamasını ve isteyen herkesin içeri girebilmesini emretmiş, "Benim bulunduğum yerde ahalinin de mevcut olmasını arzu ederim" diyerek, *Sabah* gazetesinin tabiriyle "teba-perver"liğini ızhâr etmiştir.¹⁷⁹ Padişah burada "Yerli metaından pek hoşlanırım" diyerek millî iktisat politikasına gönderme yapmış, fes, seccade ve triko ürünlerden satın aldığı gibi şehzadeleri ve maiyetini alışverişe teşvik etmiştir.¹⁸⁰ Saymakla tükenmeyecek benzer örnekler toplu olarak düşünüldüğünde, Sultan Mehmed Reşad'ın yurt gezilerine çıkmasında, millet sevgisinin ve halkçılığının payının da en az İttihadçıların yönlendirmesi kadar etkili olduğu kanaati uyanmaktadır. Tahta çıkmadan önce göz hapsinde geçen yaşantısında Mesnevi ve Doğu klasikleri dışında kitap okumasına izin verilmediğinden, Şark kültürünü iyi bilmekteydi. Klasiklerde adil olmayan yöneticilerin zulmü altında inleyen insanların çilesinden bahislerin yanında, devlet adamlarına nasihatler de içermekteydi. Dolayısıyla Sultan Reşad'ın merhametli ve cömert kişiliği ile millete düşkünlüğünde okuduğu kitapların tesirinin bulunması ihtimalden uzak değildir.

Rumeli bölgesi Osmanlıların ilk yerleştikleri topraklar olması bakımından önem taşıdığı gibi, Türkleri Avrupa'dan çıkarmaya azmetmiş Haçlı emperyalizmi açısından da önemliydi. Cephede şehit düşen ilk Osmanlı padişahının türbesi bu topraklardaydı. Kanuni devrinden beri hiçbir padişahın bölgeye ayak basmadığı düşünülürse, Sultan Reşad'ın seyahati tarihî, sosyolojik, kültürel ve jeostratejik değeri haiz bir girişimdi. Seyahat esnasında padişaha karşı suikast ve benzeri menfi herhangi bir hadise zuhur etmediği gibi, Yahudi, Hıristiyan, Rum, Bulgar, Ulah, Sırp vs. bütün halklar sevinçlerini ve sadakatlerini ızhâr etmişlerdir. Özellikle İttihadçıların bir yıl önce askerî müdahale ile isyanlarını bastırmak istedikleri Arnavut toplumunun padişahı bağırına basması çok anlamlıydı. Osmanlı padişahı imparatorluğun siyasi lideri olmasının yanında manevi bir kurtarıcı olarak algılanmıştır. Geçtiği toprakların öpülmesi, ayak bastığı yerlerden topraklar alınarak muhafaza edilmesi, hasta ve kötürümlerin şifa bulacağı niyetiyle padişaha gösterilmesi vb. davranışlar hep bu düşüncenin eseri idi. Padişah da tebaası için beslediği muhabbeti, sohbetiyle, gözyaşlarıyla, kamu binalarının temellerini atmak ve muhtaçlara maddi bağışlarda bulunmak suretiyle göstermişti. Seyahatle ilgili gözlem ve yorumlarda padişahın halifeliğinin öne çıkarılması veya Kâbe, Arafat ve Beytülharam gibi çağrışımlar İslamcılık düşüncesine gönderme yaparken, Ziya Gökalp ve Ahmed Ağaoğlu gibi Türkçüler de kendi ideolojilerine uygun değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Fakat dönemin ruhuna uygun olarak Osmanlılık vurgusu hepsine baskın gelmiştir.

Seyahat programı aylar öncesinden hazırlanmış, padişah ve beraberindekilerin konaklayacakları, halkla temas kuracakları yerler itina ile belirlenmişti. Cuma namazına katılımın düşüklüğü ve nutukların Arnavut diline çevirisi konusunda yaşanan problem dışında, planlama ve organizasyonda en ufak bir sorun ya da gecikme olmamıştır. Bu durum başta programı akleden İttihadçılar olmak üzere bütün sorumluların lehine kaydedilmesi gereken bir başarıdır. Seyahat kısa süreli bir sükûn getirmiş, barışın tesisi ve ayrılıkçı eğilimlerin söneceği yönündeki ümitleri güçlendirmişti. Askerlerin sevkıyatı, bunların ve programa katılanların iâşe ve ibateleri, gidilen şehirlerde kurulan taklar ve diğer düzenlemeler hazineye belli bir yük getirmiş, bununla birlikte yerel hükümetler, sivil toplum kuruluşları ve cemaatler hatırı sayılır masrafların altına girmek suretiyle söz konusu yükü hafifletmişlerdir. Seyahat programı hazırlık aşamasında Avrupa'yı bir ölçüde tedirgin etmiş, Türklerin yeni bir maceraya atıldıkları şeklindeki yorumlara sebep olmuştur. Fakat Balkan Savaşlarıyla bütün Rumeli'nin trajik biçimde elden çıkması ve özellikle Arnavutluk'un şaşkırtıcı biçimde bağımsızlığını ilan etmesi,

¹⁷⁹ *Sabah*, nr. 7803, 13 Cemâziyelâhir 1329.

¹⁸⁰ *Sabah*, nr. 7803-7804, 13-14 Cemâziyelâhir 1329.

bütün beklentileri boşa çıkarmıştır. Buradan başta Arnavutlar olmak üzere Balkan halklarının padişahı bağrılarına bastıkları, ancak İttihad ve Terakki'nin yanlış tutumunu affetmedikleri sonucu çıkarılabilir. Ancak dönemin ruhu çerçevesinde sağlıklı bir değerlendirme yapılırsa, bir asrı aşkın süredir Avrupa'yı etkisi altında tutan milliyetçilik rüzgârıyla bağımsızlık idealini çoktan benimsemiş olan Balkan uluslarının -Türk imparatorluğu üzerinde iki asırdır yıkıcı emeller besleyen Batı emperyalizmine rağmen- yeniden kazanılmasının pek mümkün olmayacağı görülür. Bu yüzden feci sonucu salt İttihadcıların politikalarına bağlamak da insafli bir tutum olmasa gerek.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri*

Bâbîâli Evrak Odası (BEO)

Bâbîâli Evrak Odası *Nezaret Gelen Giden Defterleri* (NGG)

Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umûmiyye İdaresi (DH. MUI)

Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısmı (DH. SYS)

Dâhiliye Nezareti İdari Kısmı (DH. İD)

İrade Mâbeyn-i Hümâyûn (İ. MBH)

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS)

Mabeyn-i Hümâyûn Evrakı (MB)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Sadaret Amedî Kalemî (A. AMD)

2. Kaynak Eserler ve İncelemeler

Abdülmeccid Fehmi, *Manastır'ın Unutulmaz Günleri*, Beynelmillel Ticaret Matbaası, Manastır 1327.

Ahmed Ağayef, "Mutabassır Olalım", *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 10857, 24 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.

Ahmed Cevdet, "Padişah ve Onun Avrupa'daki Tesiri", *Yeni İkdâm*, nr. 457, 18 Cemâziyelâhir 1329/16 Haziran 1911, s. 1.

Ahmed Emin, "Hakan-ı Mağfûrun Tercüme-i Hâli ve Hayatı", *Vakit*, nr. 256, 4 Temmuz 1334-1918, s. 1-2.

Alkan, Ahmet Turan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitapları, 2. Baskı, İstanbul 2001.

Andonyan, Aram, *Balkan Harbi Tarihi*, çev. Z. Biberyan, Sander Yayınları, İstanbul 1975.

Babanzâde İsmail Hakkı, "Üçüncü Kosova", *Senin*, nr. 1003-27, 19 Cemâziyelâhir 1329/17 Haziran 1911, s. 1

Bozboru, Nuray, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı*, der. O. Karatay-B. A. Gökdağ, KaraM&Vadi Yayınları, Ankara 2006, I, 568-588.

Çakılcı, Diren, "Unutulmuş Bir Seyahat-i Hümâyûn: Sultan Abdülmeccid'in Selanik Ziyareti", *Tarih Dergisi*, Sayı 65, İstanbul 2017, s. 63-98.

Çakmak, Aydın, *Sürgünde Bir Hakan: II. Abdülhamid'in Selanik ve Beylerbeyi Günleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

* Kullanılan belgelerin numaraları metin içerisinde belirtilmiştir.

- Çelebi, Mevlüt, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, Akademi Kitabevi, İzmir 1999.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1955.
- Demirel, Fatmagül, “Sultan Mehmed Reşad'ın Edirne Seyahati (28 Ekim-3 Kasım 1910)”, *Edirne'nin Fethinin 650. Yılı Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Edirne 2012, s. 341-348.
- Emecen, Feridun, “Kosova Savaşları”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 221-224.
- Eren, İsmail, “Kosova'da I. Murad Hüdâvendigâr Türbesine Ait Tarihî Bir Belge”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, İstanbul 1976, s. 69-75.
- Hacı Adil, “Kosova Sahrasında Cuma Namazı”, *Senin*, nr. 997-21, 13 Cemâziyelâhir 1329, s. 2.
- “Hakan-ı Mağfûrun Seyahatleri”, *İkdâm*, nr. 8688, 25 Ramazan 1336/4 Temmuz 1918.
- Hakkı Tarık, “Seyahat-i Hümâyûn-Üsküp'te”, *Senin*, nr. 1001-25, 17 Cemâziyelâhir 1329, s. 2.
- _____, “Seyahat-i Hümâyûn-Priştine'ye Hareket”, *Senin*, nr. 1002-26, 18 Cemâziyelâhir 1329, s. 2.
- Hüseyin Câhid, “Siyasiyât: Sultan Mehmed Hân-ı Sâdis Hazretleri”, *Tanîn*, nr. 3439, 6 Temmuz 1334-1918, s. 1.
- Hüseyin Şevket, *Kosova Sahrası: Maziye İhya Âtiye İhya Eden Bir Mahşer-i İkbâl*, Rumeli Matbaası, Selanik 1327.
- “İmâm 'ül-Müslimîn Meşhed-i Hudâvendigâr'da”, *Sirât-ı Müstakîm*, nr. 146, 18 Cemâziyelâhir 1329, 249-253.
- İşlet Sönmez, Banu, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- İrtem, Süleyman Kâni, “Meşrutiyet'te Saray ve Bâbîâli-44: Sultan Reşad'ın Arnavutluk Seyahati, Yoldaki Merasim”, *Akşam*, nr. 7407, 6 Haziran 1939, s. 10.
- _____, “Meşrutiyet'te Saray ve Bâbîâli-45: Sultan Reşad'ın Arnavutluk Seyahati, Kosova Sahrasında Okunan Beyanname-Rumeli'den Avdet”, *Akşam*, nr. 7409, 8 Haziran 1939, s. 12.
- _____, “Meşrutiyet'te Saray ve Bâbîâli-46: İtalya'nın Trablus Üzerindeki Emelleri ve Teşebbüsleri”, *Akşam*, nr. 7409, 8 Haziran 1939, s. 10.
- Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi*, c. II, çev. Z. Savan, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- Karaman, Mehmet Ali, “Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati” *Balkan Tarihi*, ed. Z. Gölen-A. Temizer, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları, Ankara 2016, I, 57-76.
- Kelekyan, Diran, “Bugün” *Sabah*, nr. 7808, 18 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.
- _____, “Rumeli'de: Âsâr-ı Şefkat-i Mülûkâne ve Malisörler”, *Sabah*, nr. 7814, 24 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.
- _____, “Seyahatin Cihet-i Felsefiyesi: Kuvve-i İcrâiyye ve Şekli hükümet” *Sabah*, nr. 7819, 29 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.

- Korkmaz, Şerif, “Sultan Abdülmecid’in İlk Memleket Gezisi (26 Mayıs-12 Haziran 1844)”, *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 25, Ankara 2011, s. 361-369.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- Kutlu, Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Kuzucu, Kemalettin, “Rumeli’deki Son Sultan”, *Atlas Tarih*, Sayı 17, Aralık 2012-Ocak 2013, s. 94-99.
- _____, “Kosova’daki Tarihî ve Kültürel Mirasımız Meşhed-i Hüdevendigar”, *Bir İnsan-ı Selîm Prof. Dr. Azmi Özcan Armağanı*, ed. R. Arkan-H. Demiryürek, Lotus Yayınevi, Antalya 2016, s. 111-148.
- _____, “Kendine Nekes Halkına Mükrim Padişah”, *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu*, 2-4 Kasım 2017, İstanbul, yayımlanmamış bildiri.
- Levi, Sam, *Sevgili Padişahımız Efendimiz Sultan Mehmed Han-ı Hâmis Hazretlerinin Selanik’i Teşrifleri Hatırasıdır (Souvenir Du Vauage S. M. I. Le Sultan Mehmet V)*, Selanik 1327; Üzeyir Karataş, *Sultan Mehmed Reşad’ın Rumeli Seyahati Albümü*, TBMM Milli Saraylar Yayınları, İstanbul 2017.
- Lütfi Fikri, “Selanik’te Cavid Bey’in Kırdığı Potlar”, *Tazmînât*, nr. 46-23, 15 Cemâziyelâhir 1329, s. 3.
- _____, “Avrupalılar Bize İnanmıyorlar”, *Tazmînât*, nr. 55-32, 24 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.
- Lütfi Simavî, *Sultan Mehmed Reşad Han’ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, Matbaa-yı Osmâniye, İstanbul 1340.
- Mahmud Sadık, “Zât-ı Şahâneyi Karşılarken”, *Sabah*, nr. 7820, 1 Receb 1329, s. 1.
- Manastırlı İsmail Hakkı, *Kosova Sahrası Mev‘izası*, Selanik 1327.
- Mehmed Asım, “Padişahımızın İrtihali”, *Vakit*, nr. 256, 4 Temmuz 1334-1918, s. 1.
- Mehmed Atâ, “Gazi Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis’in Müddet-i Saltanatı Vekâyiine Bir Nazar”, *İkdâm*, nr. 8689, 26 Ramazan 1336/5 Temmuz 1334, s. 2.
- Mercan, Mehmet, “Sultan Abdülmecid’in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIV, Sayı 1, İzmir 2009, s. 81-100.
- _____, “Osmanlı Padişahlarının İzmit ve Hereke’ye Yaptığı Geziler”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2016, I, 687-699.
- Muhyiddin, “Bursa’dan Avdet-i Şâhâne”, *Tanîn*, nr. 323, 20 Şaban 1327/5 Eylül 1909, s. 2-3.
- _____, Muhyiddin, “Padişahımızın İrtihalleri”, *Tanîn*, nr. 3437, 25 Ramazan 1336/4 Temmuz 1918, s. 1.
- Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, haz. A. N. Galitekin, Nehir Yayınları, İstanbul 1995.

- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, 3. Baskı, Selçuk Yayınları, Ankara 1986.
- Özcan, Abdülkadir, “II. Mahmud’un Memleket Gezileri”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 1991, s. 361-369.
- Özger, Yunus, “Sultan Mehmed Reşad’ın Edirne Seyahati”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı 22, Bahar 2017, s. 135-162.
- _____, “Sultan Abdülmecid’in İzmit ve Hereke Seyahatleri”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2017, II, 869-883.
- Öztuna, Yılmaz, *Rumeli’ni Kaybımız 93 ve Balkan Savaşları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1990.
- Pears, Sir Edwin, *Forty Years in Constantinople*, D. Appleton and Company, New York 1916.
- Price, G. Ward, “Bir Hükümdar-ı Fatîn”, *Sabah*, nr. 7796, 6 Cemâziyelâhir 1329/4 Haziran 1911, s. 1.
- Reinert, Stephen W., “Niş’ten Kosova’ya: I. Murad’ın Son Yıllarına İlişkin Düşünceler”, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. E. A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- “Sadr-ı Esbak Kamil Paşa Hazretleriyle Mülâkat”, *Matbuât*, nr. 68-6, 8 Receb 1329.
- Samih Rifat, “An’ânât-ı Tarihiyye” *Sabah*, nr. 7807, 17 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.
- Selanikli Hilmi, *Musavver Büyük Osmanlı Tarihi*, Kasbar Matbaası, Dersâdet 1329; *Manastır’ın Unutulmaz Günleri*, haz. Ayşe Şen-Ali Birinci, Akademi Kitabevi, İzmir 1993.
- Selvi, Haluk, “Sultan Mehmed Reşad’ın İzmit Seyahati (27-28 Ekim 1909)”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2016, II, 925-946.
- “Seyahat-i Padişahî ve Hisse-i Mefharet”, *Donanma*, nr. 16, Receb 1329, s. 1442-1443.
- “Seyahat-i Hümayûn Tafsilatı”, *Donanma*, nr. 16, Receb 1329, s. 1463-1470.
- Shaw, Stanford J.-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. II, çev. M. Harmancı, e Yayınları, İstanbul 2000.
- Süleyman Tefik, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Elli Yıllık Hatıralarım*, haz. T. Yıldırım-Ş. Özdemir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2011.
- Şükrü Kamil, “Sevgili Padişahımız Geliyor: Millet Bayramı” *Yeni Gazete*, nr. 1019, 29 Cemâziyelâhir 1329, s. 1.
- Tetik, Fatih, “Meşrutiyet Padişahı Olarak Sultan V. Mehmed Reşad’ın Mizacı ve Yönetim Tarzı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 37, İstanbul 2017, s. 97-119.
- Ubeydullah Esad, “İstanbul’dan Meşhed-i Hudâvendigâr’a”, *Resimli Kitâb*, Mayıs 1327, s. 511-533.
- Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri Koll. Şti., İstanbul 1965.
- Yazıcı, Nesimi, “İsmail (Tuncu) Bey’in Hâtıra-i Seyahat’inde Sultan Reşad’ın Rumeli Ziyareti: Kosova”, *Belleten*, cilt LXXVIII, Sayı 283, Ankara 2014, s. 1099-1135.
- Ziya Gökalp, *Kızıl Elma*, Hayriye Matbaası, Akkurum 1330.

Zürcher, Erik Jan, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, çev. E. Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

3. Süreli Yayınlar**

Donanma
İkdâm/İktihâm/Yeni İkdâm
İttihâd
Matbuât/Tazmîmât/Tesisât
Resimli Kitâb
Sabah,
Servet-i Fünûn
Sırât-ı Müstakîm
Tanîn/Yeni Tanîn
Tecellî
Tercümân
Tercümân-ı Hakikat
Yeni Gazete
Vakit

** Kullanılan yayınların numara ve tarihleri metin içerisinde belirtilmiştir.